

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

магістра

на тему: **«ДІЯЛЬНІСТЬ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА З ДІТЬМИ З
НЕПОВНИХ СІМЕЙ»**

Виконала: студентка 2 курсу

групи 8.2318-сп-13

спеціальності 231 – соціальна робота:
соціальна педагогіка

Гініятулліна Олена Миколаївна

Керівник: кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри соціології, психології
та гуманітарних дисциплін

Криворізького факультету Потопа К.Л.

Науковий консультант: кандидат педагогічних
наук, доцент Пономаренко О.В.

Рецензент: _____

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота: 70 с., 3 таблиці, 64 джерела.

Об'єкт дослідження: діяльність соціального педагога з дітьми з неповних сімей.

Предмет дослідження: специфіка діяльності соціального педагога з дітьми з неповних сімей.

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні специфіки роботи соціального педагога з дітьми з неповних сімей.

Методи дослідження:

- теоретичний аналіз соціально-педагогічної літератури;
- емпіричні методи опитування, спостереження.

Гіпотеза дослідження полягає в припущенні, що специфіка роботи соціального педагога з дітьми з неповних сімей залежить від особистісних особливостей дитини, які в неї сформувалися після розлучення батьків.

Наукова новизна дослідження полягає в розробці рекомендацій з адаптації дитини до нових умов життя.

Практичне значення роботи полягає у складанні рекомендацій з адаптації дитини до нових умов життя, які можуть бути використані соціальними педагогами, психологами, батьками та вчителями з метою допомоги дитині адаптуватися до нових життєвих умов.

СІМ'Я, НЕПОВНА СІМ'Я, СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА РОБОТА, СОЦІАЛІЗАЦІЯ, РОЗЛУЧЕННЯ, АГРЕСИВНІСТЬ, АДАПТАЦІЯ.

SUMMARY

Giniyatullina O.M. Activities of a Social Pedagogue With Children From Single-Parent Families.

The qualifying work consists of introduction, 3 parts, findings, list of literature (64 items, 30 of foreign origin). The qualifying work volume is 75 pages long, 65 of them – body text. There are 3 tables.

The qualifying work gives recommendations for adapting the child to new living conditions, which can be used by social educators, psychologists, parents and teachers to help the child adapt to new life conditions.

The research object: Social educator's activity regarding children from single families.

The research subject: Social educator activities specifics regarding children from single families.

The research purpose: substantiation of the specifics of the social teacher's work with children from single families.

The research tasks are:

- 1) single families – as subject and object of social studies theoretical analysis;
- 2) divorce impact on child's state analysis;
- 3) to reveal social educator's activity specifics concerning formation of child's behavior in two- and single-parent families;
- 4) to form recommendations concerning children adaptation to new conditions.

The part 1 «Incomplete family as subject and object of socio-pedagogical work» shows theoretical background of a single family being the object and subject of social and pedagogical work, being a subject only when the family wishes to solve its own problems; single family, as well as individual, is included in socialization process; the subjectivity of the single-parent family comes out in interaction with the social educator.

The part 2 «Activities of a social educator to form the child's behavior in full and incomplete families» concerned the process child's personality developing and

forming, that it depends on many natural factors and conditions of the social environment and upbringing. Family, class staff, schools, extracurricular institutions, various organizations, associations serve as a social and educational environment for children. Each collectivity, as part of society, has its own peculiarities of education, and only in complementarity and uniform they can ensure to purposefully educate a child.

The results of the survey and observation of the families surveyed, we compiled recommendations for adapting the child to the new living conditions.

Key words: family, incomplete family, socio-pedagogical work, socialization, divorce, aggressiveness, adaptation.

ЗМІСТ

Вступ.....	6
Розділ 1. Неповна сім'я як суб'єкт та об'єкт соціально-педагогічної роботи...	9
1.1. Поняття та сутність неповної сім'ї.....	9
1.2. Вплив розлучень батьків на формування стану дитини.....	20
Розділ 2. Діяльність соціального педагога з формування поведінки дитини в повних і неповних сім'ях.....	28
2.1. Сучасна система соціально-педагогічної допомоги.....	28
2.2. Диференціація роботи соціальних установ з дітьми із неповних сімей і їх батьками.....	41
Розділ 3. Дослідження специфіки соціально-педагогічної підтримки неповної сім'ї.....	58
3.1. Аналіз опитування й спостережень.....	58
3.2. Рекомендації з адаптації дитини до нових умов життя.....	64
Висновки.....	69
Список використаних джерел.....	71

ВСТУП

Погіршення соціально-економічних, санітарно-гігієнічних, побутових, психологічних умов життя сім'ї, відсутність високих ціннісних орієнтацій, низький рівень відповідальності та юридично-правового і морально-етичного обов'язку батьків зумовили зростання кількості розлучень, деформованих сімей. За даними статистики, 1,55 млн. дітей до 18 років (13,5%) виховуються в умовах неповної сім'ї і переважно матір'ю. Такі сім'ї, як правило, утворюються в результаті розірвання шлюбних зв'язків подружжя [21; 45].

Вітчизняні й зарубіжні дослідники висвітлюють теоретичні та практичні аспекти виховання дітей із неповних сімей. Демографи, соціологи, економісти, висвітлюючи окремі питання життєдіяльності неповної сім'ї, виділяють ряд негативних моментів, які знижують виконання нею майже всіх основних функцій. Ці труднощі тісно переплітаються з новоутвореними психолого-педагогічними умовами і негативно впливають на процес формування особистості дитини.

Неповна сім'я характеризується зміщенням окремих важливих функцій її повноцінної життєдіяльності. Так, помітно знижується репродуктивна функція, зменшується можливість задоволення матеріальних потреб, змінюється організація змістовного дозвілля і, що особливо важливо, значною мірою не задовольняються психосоціальні потреби. Унаслідок порушення емоційного зв'язку дитини з батьками, вона втрачає почуття безпеки. У неповній сім'ї спостерігається стан психічної тривоги і дестабілізації усіх її членів, порушується почуття психічної рівноваги, між дорослими часто виникають гострі конфронтації, які її ускладнюють процес виховання дітей. Особливо ускладнюється цей процес у період вступу дітей у підлітковий вік, коли різко загострюється їх реакція на всі події, що відбуваються в сім'ї, у результаті цього підвищується ймовірність асоціальної протизаконної поведінки.

Сучасні умови існування сім'ї призводять до появи кризових сімей. Наявність розладів в таких сім'ях, в першу чергу, впливає на психічний розвиток дітей. Відомо, що він проходить не рівномірно. В період вікових криз: 2-4 роки, 6-8 років, 12-18 років у дітей у зв'язку з порушеннями психологічної рівноваги виникають різні форми психічного дизонтогенезу.

Психологічний дизонтогенез може бути викликаний як біологічними патогенними факторами, так і несприятливими довготривалими мікросоціальними впливами, а також сполученнями одних з іншими.

Об'єкт дослідження: діяльність соціального педагога з дітьми з неповних сімей.

Предмет дослідження: специфіка діяльності соціального педагога з дітьми з неповних сімей.

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні специфіки роботи соціального педагога з дітьми з неповних сімей.

Задачі дослідження:

- 1) провести теоретичний аналіз літератури з вивчення неповної сім'ї як суб'єкта та об'єкта соціально-педагогічної роботи;
- 2) проаналізувати вплив розлучень батьків на формування стану дитини;
- 3) виявити специфіку діяльності соціального педагога з формування поведінки дитини в повних і неповних сім'ях;
- 4) скласти рекомендації з адаптації дитини до нових умов життя.

Методи дослідження:

- теоретичний аналіз соціально-педагогічної літератури;
- емпіричні методи опитування, спостереження.

Гіпотеза дослідження полягає в припущенні, що специфіка роботи соціального педагога з дітьми з неповних сімей залежить від особистісних особливостей дитини, які в неї сформувалися після розлучення батьків.

Наукова новизна дослідження полягає в розробці рекомендацій з адаптації дитини до нових умов життя.

Теоретичною основою дослідження стали праці І. Беха, В. Білоусової,

О. Богданової, М. Болдирєва, В. Бондаревської, Л. Виготського, О. Киричука, В. Коротова, Г. Костюка, В. Котирло, А. Макаренка, С. Максименка, І. Мар'єнка, Р. Сеульського, І. Синиці, М. Стельмаховича, В. Сухомлинського, К. Ушинського, Г. Філонова, М. Шилової.

Практичне значення роботи полягає у складанні рекомендацій з адаптації дитини до нових умов життя, які можуть бути використані соціальними педагогами, психологами, батьками та вчителями з метою допомоги дитині адаптуватися до нових життєвих умов.

РОЗДІЛ 1

НЕПОВНА СІМ'Я ЯК СУБ'ЄКТ ТА ОБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ

1.1. Поняття та сутність неповної сім'ї

Сім'я – найменша складова демократії у суспільстві. Всі людські проблеми починаються і закінчуються у сім'ї. Саме в сім'ї формуються життєві та людські цінності, ставлення до себе й до інших, формується успішність або неблагополуччя у дорослому житті. Отже сім'я – це підґрунтя будь-якої особистості.

На сучасному етапі розвитку нашого суспільства, яке зараз перебуває у соціально-економічній та політичній кризі, загострилися проблеми різного типу сімей (неблагополучні, багатодітні, неповні, сім'ї, у яких виховується дитина-інвалід та інші).

А. Макаренко назвав сім'ї, у яких немає одного з батьків «кособокими». Сьогодні ці сім'ї називаються неповними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Велика увага до проблем неповної сім'ї, наслідків розлучення, окремих аспектів виховання дітей з розлучених сімей спостерігається ще з початку 70-х років минулого століття. Окремі питання виховання дітей з неповних сімей розкриті у працях педагогів, психологів, юристів – А. Макаренка, В. Сухомлинського, К. Ушинського, О. Богданової, В. Бондаревської, С. Максименка та інших.

Під неповною сім'єю розуміють:

1) сім'ю, яка характеризується специфічною формою інституювання, порушенням внутрішньої структури і деформацією подружніх і батьківських стосунків;

2) категорії сімей, в яких дитина до 16 років проживає з одним із батьків, що несе за неї повну відповідальність. Нерідко в таких сім'ях декілька

дітей [42].

Особливостями неповної сім'ї є наступні:

– утруднено економічну підтримку неповнолітніх членів сімей, бо така сім'я найчастіше є малозабезпеченою;

– порушено процес соціалізації дитини, тобто її входження в соціальне середовище, пристосування до неї, засвоєння соціальних ролей і функцій внаслідок відсутності повноцінного суб'єкта сімейного виховання;

– порушено формування психологічної статі дитини, утрудненим є розвиток уявлень про культуру спілкування між статями і ознайомлення дитини із соціальними ролями чоловіка (жінки), батька (матері); порушено право дитини на виховання і розвиток у сім'ї;

– порушено можливості моральної регламентації поведінки членів сім'ї у різних сферах життєдіяльності;

– у дитини утруднено формування почуття безпеки в сім'ї, порушена потреба у визначенні однолітками;

– емоційна нестабільність у сім'ї, невпевненість батьків у своєму соціальному статусі, почуття образи батьків за свою дитину [27].

Виникненню неповних сімей сприяє багато факторів, які С. Ковальов поділяє за такою полярністю: зовнішні – внутрішні; об'єктивні – суб'єктивні.

До зовнішніх об'єктивних факторів відносять стабільність суспільства та сім'ї, в якому вона проживає. До них варто віднести економічні, житлові умови, соціальний захист. Гостро постає проблема житла, оскільки далеко не кожна сім'я спроможна придбати окреме житло за повну його вартість. Зовнішні суб'єктивні фактори стабільності сім'ї відображені у правових культурних нормах, національних традиціях. Усі негаразди матеріально-побутового, соціально-економічного характеру негативно позначаються на мікрокліматі сім'ї та дестабілізують шлюбно-сімейні відносини [42].

Проблема адаптації до нового статусу в соціумі, проблема виховання дітей через відсутність когось із батьків, матеріальні умови життя сімей, можливість розвитку у батьків та дітей девіантностей типу: «нерозвиненість

батьківських почуттів», «емоційне відторгнення», комплексу неповноцінності в дітей чи батьків. Напрямки роботи: формування позитивного мислення, профілактика помилок у родинному вихованні, просвіта з прав сім'ї та дітей, корекція стосунків сім'ї та її членів з мікросередовищем, допомога у навчанні та працевлаштуванні дітей і батьків з неповної сім'ї. Методи роботи: інформування, консультування, переконання, навіювання, приклад, представництво, перенавчання, переключення, реконструкція характеру, педагогічні ситуації, вправи тощо. Форми роботи: групи підтримки чи самопомоги, лекторії, консультпункти, тренінги, семінари, курси, ярмарки професій, громадські оплачувані роботи для дітей, організація предметного дозвілля, спілкування і відпочинку дітей і батьків.

Соціально-педагогічна робота з неповною сім'єю орієнтується на розбудову соціальної держави, є складовою реалізації державної соціальної, сімейної, гендерної політики, політики в сфері соціальної роботи з дітьми та молоддю. Це зумовлено тим, що сім'я є підсистемою суспільства. Тому орієнтири державної політики позначаються на здійсненні соціально-педагогічної роботи з неповною сім'єю.

В. Елагін відзначає [15, 12-14], що потрібна розгалужена, гнучка, науково обґрунтована система соціального захисту, допомоги та реабілітації населення, в той же час сьогодні відсутня навіть концепція такої системи для перехідного періоду, що враховувала б національний менталітет. Для вирішення проблеми населення потрібні 3 напрямки соціальної політики держави, які в сукупності зможуть забезпечити не тільки фізичне виживання населення, а й підтримати певний стандарт життєвого рівня в умовах соціально-економічної трансформації суспільства:

1) програми соціальної допомоги, порятунку, що гарантують громадянам, які опинилися за межею бідності й неспроможні з різних причин забезпечити собі прожитковий мінімум, можливість психофізичного виживання в кризових соціально-економічних умовах;

2) програми соціального забезпечення, що спрямовані на підтримання

доходів, які гарантують певний рівень життя (попередження ситуацій, що призводять до втрати регулярних доходів, надання допомоги в разі втрати джерел постійних доходів, компенсація додаткових витрат тощо);

3) підтримка потенціалу соціально-економічної активності конкретних груп населення. В. Елагін відзначає, що цього разу «необхідна зміна ролей та функцій держави. З одного боку, вона повинна створювати умови для того, щоб громадяни були спроможні власними зусиллями вирішувати більшість соціальних проблем. З іншого – надавати певну допомогу громадянам та їх родинам, якщо вони не можуть власними зусиллями, внаслідок різних чинників (хвороби, інвалідності, похилого віку тощо), підтримувати необхідний життєвий рівень» [15, 14].

Отже, соціальна політика розглядає неповну сім'ю, залежно від її стану, як суб'єкт та об'єкт роботи.

Саме стан неповної сім'ї визначає міру її підтримки і допомоги, участі в розв'язанні своїх проблем. Поява Закону України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» у 2001 р. фактично означає визнання державою існування складних проблем людей, неповних сімей, які не вирішуються лише пільгами, субсидіями, розширенням і проголошенням прав, примусом виконання функцій, обов'язків.

Соціально-педагогічна робота із неповною сім'єю в системі ЦССМ є підсистемою соціальної, оскільки згідно із Законом, соціально-педагогічні послуги надаються клієнтам ЦССМ. Існуючі на сьогодні дослідження (А. Капська, О. Безпалько, Р. Вайнола, С. Василькова та ін.) свідчать про те, що неповна сім'я є об'єктом соціально-педагогічної роботи, в той час як ідеї соціальної політики вимагають від неї суб'єктності [25].

Тому нашою метою є обґрунтування неповною сім'ї як суб'єкта та об'єкта соціально-педагогічної роботи; завдання її такі:

- 1) обґрунтування необхідності розгляду неповної сім'ї як суб'єкта та об'єкта соціально-педагогічної роботи;
- 2) доведення думки про можливість соціалізації неповною сім'ї;

3) визначення, за яких умов неповна сім'я стає з об'єкта суб'єктом соціально-педагогічної роботи.

Соціальна педагогіка розглядає виховання людини протягом усього її життєвого шляху, при цьому вона дає відповіді на запитання:

1) Що невідворотне станеться чи може статися в житті людини того чи іншого віку в тих чи інших обставинах?

2) Як можна створити сприятливі умови для розвитку людини, для попередження «збоїв» у процесі її соціалізації?

3) Як можна зменшити ефект впливу тих негативних обставин, до яких людина потрапляє, ефект того небажаного, що трапляється у процесі соціалізації людини? [44, 6]

У процесі соціалізації людина і неповна сім'я може виступати її об'єктом чи суб'єктом. Об'єкт – це предмет пізнання і діяльності суб'єкта (соціального педагога). Людина – об'єкт соціалізації (у тому числі через соціальне виховання). Це означає, що людина пасивна в соціалізації, а сама соціалізація розглядається як процес адаптації людини до суспільства (Е. Дюркгейм, Т. Парсонс) [44, 6]. Соціально-педагогічна робота, яка розглядає людину як об'єкт, спрямована на соціалізацію-адаптацію і полягає у: передбаченні вікових і життєвих криз особистості, створенні сприятливих умов для їх подолання чи пом'якшення, для використання людиною цих умов. Таке розуміння ґрунтується на милосерді, альтруїзмі і передбачає пом'якшення «... людям повсякденного життя в умовах особистої чи сімейної кризи,... кардинальне вирішення їх проблем» [37, 10], «підтримку впевненості людини в своїх силах» [37, 12]. Водночас адаптація – це пристосування людини до суспільства, отже, маємо керування людиною в інтересах суспільства; її особистості думки, бажання, почуття не враховуються, вона є споживачем і конформістом. Людина в цьому випадку є дбайливо доглянутою рослиною; її соціальна якість-особистість не відрізняється від інших; до того ж вона звикає до турботи, думок і рішень за себе. Виникає запитання, звідки ж тоді беруться соціальні педагога, які доглядають і вирішують за інших? Отже, розуміння людини як об'єкта

соціально-педагогічної роботи – вузьке і обмежене; воно є доцільним щодо здійснення соціального контролю над поведінкою людини з метою, щоб вона не порушувала права, свободи, інтереси інших людей.

Виникає запитання: чи може бути неповна сім'я об'єктом соціалізації? Вважаємо, так. По-перше, сім'я складається з особистостей, які пов'язані між собою різними стійкими зв'язками, вплив на них здійснює як суспільство, мікросередовище, так й інші члени родини, отже, адаптувати людину до суспільства можна тільки в контексті її сімейного оточення, через вплив на всю сім'ю. Маємо досвід такого соціального виховання за радянських часів: перевиховання девіантної дитини починалося з її батьків на їх роботах, які потім разом з педагогами впливали на дитину.

По-друге, соціальна педагогіка – галузь педагогіки, що «досліджує особливості становлення та розвитку особистості в різних мікросоціумах соціального середовища» [25, 5]. Її об'єктом є конкретна особа (чи група), яка має соціальні чи особисті проблеми або потреби, що вимагають вирішення та задоволення [25]. Якщо неповна сім'я як група має соціальні чи особисті проблеми, вона теж є об'єктом соціальної педагогічної діяльності. У той же час А. Капська наголошує, що неповна сім'я як фактор соціалізації дитини є об'єктом діяльності соціального педагога [25]. Цінним є те, що об'єктом соціальної педагогіки визнано не тільки дітей і молодь, а й групи; ще П. Наторп не обмежував віком об'єкти соціально-педагогічної діяльності. Соціальні проблеми виникають і у дорослих; вони можуть бути пов'язані із створенням «найсприятливіших для виховання людини соціальних умов» [59, 415], в т.ч. зі станом неповної сім'ї, якістю виконання нею своїх функцій у суспільстві, пріоритетами державної політики.

Ставлення до неповної сім'ї як до об'єкта означає вивчення її проблем та розв'язання їх. Це означає або кризовий стан неповної сім'ї, коли вона вже невзможі дати собі раду, вимагає сторонньої кваліфікованої допомоги, або керування життям неповної сім'ї, навіть маніпулювання нею, без урахування її бажань, інтересів в ім'я вищих інтересів (наприклад, в інтересах держави,

дітей).

Згідно із Законом України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» діти, молодь та члени їх сімей є об'єктами соціальної роботи [17].

Отже, визнання неповної сім'ї об'єктом соціальної педагогіки і роботи має позитивні та негативні наслідки. До позитивних належать: увага до проблем неповної сім'ї, втручання в неповну сім'ю для їх розв'язання, обов'язковість допомоги, якщо неповна сім'я є пріоритетом державної політики. До негативних належать: втручання в неповну сім'ю без її згоди, керування неповною сім'єю при розв'язанні її проблем, маніпуляція неповними сім'ями в інтересах державної політики, увага на виконанні неповною сім'єю своїх функцій, а не на реалізації прав, не на внутрішньо сімейних стосунках.

Теорії соціалізації (Ч. Кулі, Дж. Міда) розуміють людину як суб'єкт взаємодії із суспільством, коли вона адаптується до нього, впливає на нього, себе, свої життєві обставини. В. Г. Кремень зазначає, що особистість не відіграє «в суспільстві роль пасивного об'єкта зовнішньої соціальної дії», як суб'єкт вона орієнтується «на постійне самовдосконалення» [38, 6], у «виборі форм самовираження повноцінна особистість керується розвиненим почуттям відповідальності і громадянськості: ці форми такі, що не створюють перешкод для самореалізації інших людей» [38, 6]. Громадянство ж передбачає «певну участь і репрезентацію» [16, 91].

Отже, людина є активною в процесах як пристосування, так і уособлення від суспільства. Уособлення передбачає реалізацію потреб людини мати власні погляди (ціннісна автономія); самостійно розв'язувати питання, які її стосуються, робити свій життєвий вибір і відповідати за нього (поведінкова автономія); потреби мати власні прихильності (емоційна автономія) [44, 9].

В. Андрущенко, розкриваючи нову філософію соціальної роботи, наголошує на таких її основних положеннях:

- 1) утвердження розуміння особистості як самодостатнього суб'єкта індивідуальної і суспільної життєдіяльності;
- 2) осмислення власного соціального статусу, ролі та гідності,

самоідентифікації себе з собою;

3) дійове, а не пасивнопостережливе утвердження особистістю свого власного «Я» [2, 42].

В. Бех відзначає, що «задовольнити потреби людини неможливо без її участі» [8, 34], учасники процесу взаємодії соціального працівника та клієнта... обмінюються такими видами діяльності, які доповнюють один одного» [2;35].

Розуміння людини як суб'єкта соціалізації виводить її з під керівництва соціального педагога і працівника, ставить їх на рівні позиції щодо розв'язання проблем людини.

26-27 лютого 1998 р. на конференції «Шляхи реформування української психіатрії» було висловлено погляди на необхідність участі в психіатричній допомозі всіх зацікавлених сторін: держави, професіоналів, родичів хворих та самих людей, які отримують допомогу [35, 134].

19-21 жовтня 1998 р. у Братиславі (Словачія) відбулася Міжнародна конференція «Реінтеграція в суспільство осіб із психічною інвалідністю: дійсність і майбутнє», на якій було зазначено, що психологічну реабілітацію інвалідів із психічними захворюваннями треба проводити поза психіатричною лікарнею; у реабілітації повинна брати участь мультидисциплінарна команда: психіатр, медсестра, психолог, соціальний працівник, сім'я хворого і сам хворий; реабілітація має бути безперервною, комплексною й наближеною до місця проживання користувача послуг. У резолюції конференції зазначено пріоритети розвитку психосоціальної реабілітації, серед яких - гарантії прав психічно хворих, створення умов для інтеграції їх у суспільство, підтримка максимальної автономії людей із психосоціальною інвалідністю шляхом самопомоги, а також допомоги з боку сім'ї, родичів...[34, 89]. Отже неповна сім'я починає визнаватися як суб'єкт соціально-педагогічної роботи.

Активність людини за В. Лозовою виявляється в її здатності та прагненні розв'язувати самостійно завдання, що виникають, обираючи для цього оптимальні для себе шляхи і форми [41]. Розуміння людини як суб'єкта розв'язання своїх проблем дозволило В.П. Андрущенку дати нове визначення

соціальної роботі - «це робота зі створення можливостей для людської самодіяльності і свободи, перший крок, який вона, людина, має здійснити особисто...» [2, 44]. Новітня філософія соціальної роботи є філософією самодіяльності людини завдяки можливостям, створеним іншими, а також завдяки власній активності – «крок назустріч Свободі», здійснюваний самостійно і відповідно до усвідомлення себе у цьому (і майбутньому) просторі та часі.

Тоді соціальна робота має за мету «турботу про добробут та розкриття можливостей особистості неповної сім'ї та суспільства» [36, 13], вона спрямована на розвиток «індивідуальної та соціальної суб'єктивності» людини, на «створення сприятливих умов життєдіяльності кожної людини та її сім'ї» [36, 14]; розглядається як така, що «оптимізує здійснення суб'єктивної ролі людей в усіх сферах життя суспільства і в процесі життєзабезпечення й діяльного існування особистості, неповної сім'ї, соціальних та інших груп і верств у суспільстві» [43, 71].

У цьому аспекті соціально-педагогічна робота передбачає:

1) інформування людини, неповної сім'ї про можливі життєві, особистісні кризи, їх наслідки;

2) співпрацю з ними щодо створення умов для попередження цих подій, пом'якшення обставин, які їх викликають, їх наслідків. При цьому право вибору свого шляху і відповідальності за нього залишається у неповній сім'ї, людини. Але людина здобуває владу над власними почуттями, способом життя, що дає їй можливість «здолати чи піднятися вище страждань або незручностей» [50, 8]; вона користується наданими можливостями «брати участь у процесі навчання чи співробітництва, створювати інституції..., в яких можуть брати участь [50]; має «можливість максимально використати свій людський потенціал» [24, 56]. Виникає питання про межі взаємодії соціального педагога і людини, неповної сім'ї як суб'єктів, основу цієї взаємодії.

I. Жадан зазначає, що «на сучасному етапі становлення громадянського суспільства в Україні дуже важливо визначити спільні з цивілізованим світом

основоположні ціннісні структури, які б стали основою для вільного вибору правил життя суспільства і збереження особистих свобод. Таку основу можуть становити права людини» [16, 95]. Отже, права людини - основа взаємодії людини і соціальних педагогів. Права людини є і в неповній сім'ї та в суспільстві. Права в суспільстві мають і неповні сім'ї.

Суб'єктами соціальної (і соціально-педагогічної роботи) є не тільки органи і служби, соціальні працівники, а й клієнти цих служб, у т.ч. неповні сім'ї. Оскільки неповна сім'я є суб'єктом будь-якої діяльності, то для задоволення своїх потреб вона може впливати, діяти, взаємодіяти.

Неповна сім'я стає суб'єктом соціальної та соціально-педагогічної роботи у випадку, коли бачить у ній засіб розв'язання своїх проблем. Це вимагає інформування населення про роботу і завдання соціальних служб, усвідомлення неповною сім'єю необхідності розв'язання проблеми, коли вона вже споживала соціальні послуги і залишилася задоволеною розв'язуванням своїх проблем, коли неповна сім'я співпрацює зі службами щодо розв'язання своїх проблем.

Таким чином, становлення неповної сім'ї як суб'єкта соціально-педагогічної роботи – процес тривалий і залежить від бажання неповної сім'ї ним бути, авторитету соціальних служб. Суб'єктність неповної сім'ї виявляється і в принципі добровільності прийняття соціальних послуг [17].

Становлення неповної сім'ї як суб'єкта діяльності відбувається через такі загальні етапи: зацікавленість (виявлення у середовищі засобу задоволення своєї потреби); пасивний інтерес (фаза роз'єднання мотиваційного та діяльнісного аспектів потреби, коли бажання отримувати не підкріплюється бажанням діяти), активний інтерес (спроби практично діяти) [59, 458].

Отже, неповна сім'я стає з об'єкта соціально-педагогічної роботи суб'єктом за умови її бажання здійснювати спільну діяльність щодо розв'язання її проблем, стійкого наміру їх позбутися, усвідомлення того, що власними силами цього зробити не можна, потрібна стороння допомога. Суб'єктність неповної сім'ї у взаємодії з соціальним педагогом ґрунтується на правах людини (членів сім'ї) та правах неповної сім'ї, які свідчать про цілісність

неповної сім'ї як клієнта соціальних служб і вимагають роботи з нею як з особливим соціальним інститутом, соціальною системою, малою соціальною групою та первинним колективом. Це означає, що задовольняти свої потреби та розв'язувати проблеми неповної сім'ї може тією мірою, щоб не порушувати прав і свобод інших людей, неповних сімей, а також своїх членів родини. Отже, маємо окреслене правами поле активності неповної сім'ї і соціального педагога. При цьому зважаємо на сімейні та особисті цінності, але доти, поки вони не починають перешкоджати реалізації прав іншими членами неповної сім'ї, людьми.

У тому випадку, коли неповна сім'я усвідомлює, бажає але не може навіть за допомогою розв'язати свої проблеми (наприклад, важкохворий член сім'ї ускладнює виконання сім'єю матеріальної, житлово-побутової, виховної, рекреативної тощо функцій сім'ї), вона є об'єктом та суб'єктом соціально-педагогічної роботи водночас, що означає розв'язання за неповною сім'єю її проблем (допомогу в оздоровленні, вихованні дітей, збереженні сімейних стосунків тощо) через пропозицію неповній сім'ї можливих послуг, від яких вона може і відмовитись.

Якщо ж неповна сім'я не бажає розв'язувати свої проблеми, може не усвідомлювати їх та можливі наслідки, вона стає об'єктом соціально-педагогічної роботи (незнання не звільнює від відповідальності), згоди на роботу з неповною сім'єю вже не питають, якщо невиконання нею своїх функцій, обов'язків щодо членів неповної сім'ї загрожує життю, здоров'ю, розвитку її членів. Соціально-педагогічна робота стає складовою протидії жорстокому поводженню з дітьми, насильству в неповній сім'ї, соціальному сирітству і здійснюється у взаємодії з фахівцями силових структур, органів державної влади, соціальних служб, закладів освіти, НДО тощо.

Правовою основою цього є: Закони України «Про попередження насильства в сім'ї», «Про органи і служби у справах неповнолітніх», «Про охорону дитинства», Сімейний і Цивільний кодекси України.

На основі викладеного можна зробити висновки: неповна сім'я є об'єктом

і суб'єктом соціально-педагогічної роботи, суб'єктом вона стає за умови наявності бажання розв'язати свої проблеми; неповна сім'я, як і окремі особистості, включена в соціалізацію; суб'єктивність неповній сім'ї виявляється у взаємодії з соціальним педагогом.

1.2. Вплив розлучень батьків на формування стану дитини

Поширення деформації шлюбно-сімейних стосунків призводить до того, що внаслідок розлучення утворюється неповна сім'я. Збільшується кількість неповних сімей, діти у таких сім'ях не мають належного матеріального забезпечення. Крім того, виховання дитини одним з батьків негативно відображається на формуванні особистості як хлопчика, так і дівчинки.

Однією з причин виникнення неповних сімей є високий процент розлучень.

До найбільш поширених мотивів розлучень вчені соціологи відносять: хворобу одного з подружжя; відсутність дітей з різних причин; несумісність характерів; позбавлення волі більш ніж на три роки; різні віросповідання; зраду та наявність іншої сім'ї; жорстокість, фізичні образи; легковажний вступ до шлюбу; низький рівень культури спілкування; дисгармонія інтересів; егоїзм, індивідуалізм, грубість та черствість, відсутність високих ідеалів, нетерпимість тощо. Безперечно, усе це недоліки загальної системи виховання людини, які, в свою чергу, зумовлені низьким рівнем життя усього народу та сім'ї зокрема.

Три чверті молодих сімей конфліктують, оскільки відчувають постійний страх за долю сім'ї, її міцність, стабільність, умови виховання дітей, перспективи. Багато розлучень спричиняються матеріальними труднощами, майже 35% шлюбів розпадається через проживання разом з батьками чоловіка або дружини. Зрозуміло, що є й інші, суб'єктивні причини розлучень – зловживання алкоголем, аморальний спосіб життя одного чи обох членів шлюбної пари [12]

У нормальній, благополучній сім'ї всі проблеми мають раціональні способи розв'язання, не зачіпаючи цікавості будь-кого з її членів. Дезорганізація шлюбно-сімейних стосунків призводить до зниження соціальної активності людини, позначається на її працездатності, негативно впливає на процес сімейного виховання.

Розглянемо особливості неповної сім'ї. Під неповною сім'єю розуміють таку сім'ю, до складу якої надходять один з батьків і його діти.

Вчені враховують, що проблема неповної сім'ї у тому, що дитині важко створити цілісне уявлення про чоловіків та жінок. Залишившись без батьків неважко створити у нього негативне уявлення про відсутнього з батьків. особливо коли розтавання було зв'язано з розлученням, що задає сильну біль. Жінка, залишена з дітьми без чоловіка, повинна дуже постаратися, щоб її дитина не подумала, що всі чоловіки погані. Хлопчик, котрий це відчуває. з трудом повірить, що бути чоловіком добре. А коли він не відчуває, що це добре, то як же він може відчутти, що він сам хороший?

Жінка може мати надто односторонню уяву про те, що із себе уявляють чоловіки. І це ускладнює її взаємостосунки з ними. В ту ж годину мат; мимоволі може звалити на старшого сина роль чоловіка, позбавляючи його таким чином позиції сина.

На думку В. Сатир, подібна ситуація дуже непростя; вона потребує більшого терпіння і розуміння з боку кожного її учасника.

Нарешті, оскільки діти в неповній сім'ї не можуть спостерігати відношення між чоловіками і жінками, то вони виростають, не отримуючи цілісної моделі цих відношень.

Однак всі ці проблеми можна вирішити. Жінка-мати цілком може мати адекватну, визначену установку по відношенню до чоловіків і бути достатньо зрілою, щоб не створити у дітей негативного уявлення про них. Вона може допомогти своїм дітям установити добрі і близькі стосунки з чоловіками, котрих вона знає і поважає [45].

Хлопчики в неповній сім'ї стикаються з серйозною проблемою: заласкані

матір'ю чи переконані у тому, що в суспільстві главенствує жінка, вони починають почувати, що чоловіки – нікчемні. Дуже часто чоловіче прагнення оберігати безпорадну матір змушує їх відказатись від власного, незалежного життя. В результаті багато хлопчиків залишаються зі своїми матерями і просто не уявляють своїх власних гетеросексуальних нахилів; або вони повстають проти матері і утікають з дому з почуттям, що всі жінки – вороги, або поклоняються їм, часто псуючи собі все останнє життя.

Дівчинка в неповній сім'ї також може отримати перекручене уявлення про відносини між чоловіками і жінками, її власна статева ідентифікація може бути дуже мінливою: вона або готова на роль прислуги – дає все і нічого не отримує; або відчуває, що може все робити самостійно і бути цілковито незалежною.

Дуже часто самотні жінки мають нахил до «педагогізації» своїх відношень з дитиною. Це означає, що надзвичайно більша частина того, що вони роблять по відношенню до дітей, що вони їм говорять, як з ними спілкуються, служить часто сумнівним – «педагогічним» цілям. Особливу роль при цьому грають школа, думки інших, далеко ідучи засудження агресій і «розсудливі» розмови і погодження, котрим надається велике значення. Між тим ці матері підчиняють всі свої інтереси дітям, і таким чином, дають їм більше прав, чим мають діти у сім'ях з обома батьками. Концентрація всіх життєвих інтересів на дитині обмежують також і дитину, «величні» очікування матері перевантажує її і часто добрі педагогічні концепти діаметрально протилежні тому, що так треба дітям, інколи мати право бути егоїстичними, злими, оказувати опір і при цьому у них не повинні виникати почуття, що цим вони жахливо ранили матір. Педагогічні уявлення таких матерів, мають щось спільне з уявленням про гуманіста-миротворця. Але вони мають намір до очікування, що дитина вже зараз, хоча вона всього лише дитина, повинна приблизитися до цього ідеалу.

Про те добродітелям неможливо навчитися, це буде тільки примусове пристосування чи невротична ерзацосвіта.

Відкрита, здатна до любові істота виховується, по-перше, на основі задовільних відносин, задовільних любовних запитів і достатнього самоствердження і, по-друге, на основі зв'язаних з цим процесів ідентифікації з об'єктами, сприймаючими запити і почуття дитини з увагою і повагою (що не обов'язково повинно означати абсолютне задоволення).

Звичайно, у нормальних сім'ях теж зустрічається таке «педагогізування» відносин до дітей і, безумовно, не всі розлучені і виховуючи дітей в одиночку матері так дивляться на речі. Але тут, за нашими спостереженнями, мова йде про різновиди поведінки, що дуже часто зустрічається. І тому існує зрозуміле пояснення. Це визвано випадінням відносин з партнером, концентрація на дитині: розлучення у багатьох жінок часто веде до тимчасової відмови від «дорослого модуса відносин», оскільки як жінка вона потерпіла поразку чи притерпіла нещасний випадок. Що їй залишається, так це роль матері, де вона в подальшому має шанси до самоствердження.

Ще одна причина – це почуття провини, що розлученням вона причинила шкоду і біль своїй дитині. «Педагогічна» концентрація на дитині виконує функції відхилення від почуттів поразки.

Велику роль, яку не можна не відмітити, грає також соціальне тиснення, чинене на розлучених матерів. Вони повинні доказати оточуючим, собі і перш за все колишньому чоловікові, що розлучення не ушкодило дитину, і що «я можу це також сама». Шкільні проблеми, проблеми з поведінкою та інші негативні моменти в житті дитини, котрі трапляються і у «найліпших сім'ях», стають для розлучених матерів небезпекою, тому що вони можуть служити їжею для латентної дискримінації з боку оточуючих.

Зростаючі в результаті педагогізування відношень до дитини, обмеження та надмірні вимоги мають спрямований проти дитини агресивний наліт. Агресивність, яку таким чином підсвідомо переживає мати, може ісходити із досконало нормальної амбівалентності будь-яких відношень батьків з дітьми; вона може залежати і від того, що мати (свідомо чи підсвідомо)

приписує дитині провину за руйнування шлюбу; вона може бути результатом тяжких наслідків після розлученого травми або частикового перенесення почуттів, які спрямовані на батька, а активізуються на дитині. Таке трапляється особливо часто, коли дитина, раніш всього коли це хлопчик, постійно нагадує матері батька, нібито із-за вигляду, із-за продовжуємої любові до батька чи із-за того, що дитина ідентифікує себе з батьком, і дійсно вона своєю сутністю репрезентує частину батька.

Подібні перенесення пояснюють також деякі внутрішні аспекти типових педагогічних уявлень розлучених матерів. Перш за все жорстка неприпустимість або зневажливість по відношенню до всього, що стикається з агресивністю, стає часто перенесеною у педагогічну область боротьбою проти агресивності, пристосованої з боку колишнього чоловіка.

Таким же чином стигматизованим стає прагнення до конкуренції. потреба бути краще всіх. енергійніше всіх і т.п., бажання гарно виглядати і здаватися привабливішою, чи ти є, але тут мова йде також про цілковито нормальних і необхідних стадій дитячого розвитку. Особливо для хлопчиків. які і без того страждають із-за відсутності тепер постійного чолові чого прикладу, та їм ні на кому розвивати свою чоловічу ідентифікацію. В подібних обставинах опір і самоствердження на все життя може бути зв'язаним з страхом загубити прихильність значущих для дитини осіб. Може трапитися таке, що ці хлопчики, став чоловіками, точно також на протязі всього життя будуть наслідувати (дитячий) «мачо-ідеал», в якому йому одного разу було відказано із-за його залежності від матері. Дівчинкам у цьому відношенні все ж легше, тому що відсутність агресивності раніш усього властива соціально-припустимому жіночому вигляду і тому, що вони можуть дякуючи іншим джерелам, наприклад, при допомозі краси, шарм а, отримувати нарцистичне задоволення, і, нарешті, ідентифікація з могутньою матір'ю надає їм частку безконфліктної сили [40, 32].

Нерідко за свідомою агресивною ворожістю ховається підсвідоме бажання опинитися точно також в залежності та страдати із-за дитини, так як

мати колись страждала із-за її батька. Це субтильна форма відомої тенденції самотніх батьків в дитині знайти заміну партнеру. Такі матері часом навіть провокують дітей вести себе тільки так, «по-чоловічому», як вони у згоді зі свідомими бажаннями матері як раз вести себе не повинні. Це «запрошення» до агресивності часто носить мазохистський характер (який, можливо, грав відому роль у подружніх відношеннях) і характер підсвідомого самоутвердження, що пом'якшує почуття провини: коли дитина веде себе огидно по відношенню до мене, мені також нема необхідності зазнавати докори сумління. Такі подвійні сигнали, проте, приводять дітей до тяжких внутрішніх конфліктів та можуть посилити (які вже є) невротичні диспозиції, як і «консеквентний» тиск приспособи.

Нарешті, після розлучення симбіотично-нарцистичні бажання і фантазії матері, знайомі нам по-першому року життя дитини, переживають відродження: дитина знову стає часткою персони матері, яка таким чином прагне формувати його відповідно своєму ідеальному уявленню про себе, отже, подвоїти себе у дитині чи, кажучи інакше, знову відновити початкову ідилічеську двуєдність симбіотичного періоду.

Ясно, що подібне «педагогазування» відношень матері та дитини - велике навантаження на усіх учасників. Завищені педагогічні очікування і вимоги часто у більшій мірі суперечать потребам дитячого розвитку; агресивні конфлікти, котрих так соромляться матері, все ж у певних обставинах проявляються, або «керуєма розсудливістю» ідилія відношень показує себе досить сумнівно як поживний ґрунт для розвитку невротичних процесів пристосування; нарешті, даний вид виховного честолюбства проявляє себе як могутня сила, яка направлена проти хороших і інтенсивних відношень з батьком, що уявляє собою перманентну небезпеку для педагогічної мети матері.

Викладене вище, як не дивно, у меншій мірі дійсно для розлучених батьків, відповідальних за виховання дітей. І перед усім батькам у нашому суспільстві поталанило набагато ефективніше справлятися з проявою дитячих

агресій, чим матерям.

Всі ці особливості характерні для взаєностосунків батьків і дітей у неповних сім'ях. До причин виникнення таких сімей вчені відносять створення особливих об'єктивних або суб'єктивних ситуацій в житті людей.

По-перше, повна сім'я перестає існувати внаслідок того, що хтось з батьків постійно знаходиться в іншому місті або працює в іншому регіоні.

По-друге, повна сім'я перестає бути такою внаслідок смерті одного з батьків.

По-третє, жінка не оформила шлюб і живе зі своєю дитиною. І у четвертих, один з батьків назавжди залишив сім'ю і запросив розлучення.

За статистикою кількість неповних сімей збільшується, їхній появі сприяють соціально-демографічні фактори: зростання промислових міст. економічна незалежність жінки, послаблення контролю безпосереднього соціального оточення, міграція, а також зміна моральних норм у взаєминах чоловіка і жінки, втрата сім'єю виробничих функцій, пияцтво, аморальний спосіб життя, завищена вимогливість до чоловіків.

Багато негативних змін думок, почуттів, поведінки і фізичного стану в кризовому стані по симптомах відповідають категоріям міжнародної класифікації психічних хвороб (тут і далі – МКБ-10). Дуже часто характер змін такий, що ми не можемо говорити про якесь конкретне захворювання; зміни виявляються в комплексі, специфічному для різних груп розладів. Розглянемо ці групи в порядку категорій МКБ-10:

- депресивний епізод;
- рекуррентно депресивний розлад;
- соціальні фобії;
- специфічні (ізольовані) фобії;
- змішаний тривожний і депресивний розлад;
- реакція на важкий стрес і порушення адаптації;
- безсоння неорганічної природи;
- нічні жахи;

- кошмари;
- відсутність статевого потягу;
- сексуальна відраза і відсутність сексуального задоволення;
- вагінізм неорганічної природи;
- тривожний розлад особистості;
- хронічна зміна особистості після пережитої екстремальної ситуації;
- розлад сексуальних відносин.

Звичайно, на ґрунті пережитої кризової ситуації можуть виникнути загостритися) і інші порушення. Фактично всі категорії МКБ-10 так чи інакше співвідносяться з темою, що розглядається, тому запропонувати універсальний рецепт кризової психотерапії не представляється можливим. У кожному конкретному випадку приходиться проводити ретельну індивідуальну діагностику й індивідуально складати план терапії, що включає в себе комбінації різноманітних прийомів, не тільки тих, про які мова йде в наступних розділах магістерської роботи.

РОЗДІЛ 2

ДІЯЛЬНІСТЬ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА З ФОРМУВАННЯ ПОВЕДІНКИ ДИТИНИ В ПОВНИХ І НЕПОВНИХ СІМ'ЯХ

2.1. Сучасна система соціально-педагогічної допомоги

Сучасна система соціально-педагогічної допомоги дітям ґрунтується на створенні безкоштовних державних консультативних центрів на базі дитячих садів, шкіл, а також комерційних педагогічних установ різного профілю. До дійсного часу практично у всіх містах України вже мається мережа соціально-педагогічних служб, у яких працюють фахівці різних профілів (психологи, логопеди дефектологи, соціальні педагоги), однак ситуація в школах продовжує погіршуватися. Можливі два альтернативних пояснення тому, що число дітей, що бідують у соціально-педагогічній допомозі постійно росте, незважаючи на стрімке розширення мережі послуг, що роблять розвиваючі-розвиваюче-розвиваючий- корекційно-розвиваючу і консультативну допомогу.

По-перше, у даний час через складну економічну ситуацію неможливо досягти більшого, необхідно просто продовжувати працювати в цьому ж напрямку.

По-друге, сама система, що складається, по наданню соціально-педагогічної допомоги дітям має істотні недоліки, якими і розуміється її невисока ефективність.

Перший варіант пояснення представляється самоочевидним, але ми розглянемо другий. Теоретичні установки, на яких ґрунтується сучасна система роботи з дітьми, досить прості, відповідають традиціям гуманістичної педагогіки і можуть бути сформульовані в такий спосіб. Всі люди від природи різні, але всі мають право на гідне життя. Роль соціального педагога в тому, щоб допомогти кожному знайти своє місце у світі. Як не парадоксально, але саме послідовне проведення гуманістичного підходу, з позиції якого варто

приймати дітей такими, які вони є, допомагає їм адаптуватися в оточуючому їх всесвіті.

По-перше, коли індивідуально-педагогічні особливості розуміються як природно обумовлені різні рівні їхньої вираженості сприймаються як даність, з якої треба виходити при визначенні доступних дитині сфер діяльності і ступені складності навчальних програм. Діагностика проводиться для оцінки рівня інтелекту (у порівнянні з віковою нормою), з'ясування причин, що можуть поки блокувати його розвиток. На практиці якщо діагностика підтверджує припущення про знижений інтелект, то відбувається так названа «корекція» навчальної програми (тобто перехід дитини в клас підтримки чи в допоміжну школу), а основною метою педагогічної допомоги стає адаптація дитини до того положення, що він може зайняти, і надання допомоги в освоєнні відповідних більш простих навчальних програм і соціальних ролей [13, 48].

У цій ситуації соціальний педагог працює звичайно з емоційно-особистісними проблемами, і нормалізація поведінки досягається за рахунок того, що дитина знаходить види діяльності, що заміщають, знижуючи загальний рівень домагань, невисоку шкільну успішність і переходом у корекційні чи допоміжні класи. Соціальний педагог, що працює комплексно, намагається також скорегувати установки батьків і тим самим цілісно адаптує дитину до його «нового», зниженого статусу, остаточно закріплюючи напрямки його інтелектуальної деградації.

По-друге, якщо всі зусилля зосереджуються на наданні практичної допомоги в адаптації дитини за допомогою корекції, виправлення характеристик, що відхиляються, то робота ведеться фактично з наслідками, не торкаючись об'єктивних глибинних причин порушень. При цьому психодіагностика використовується для підтвердження (рідше – для спростування) педагогічного діагнозу. Соціальний педагог переконується, що дитина наприклад, неуважна (агресивна і ін.) і приступає до корекційної роботи з відповідних програм.

Відношення до психодіагностики сьогодні двояке: багато хто бачить у ній тільки засіб селекції і тому особливо побоюються масових обстежень, не розуміючи, що без профілактики і попередження проблем у розвитку і навчанні дітей практично неможливо. Психодіагностика працює на ціль, а ціль визначається загально-психологічною позицією того, хто її використовує у своїй роботі.

Педагогічна допомога має на меті допомогти, потребуючому допомоги і відтворюється за наступною схемою:

1. Виявлення проблеми. Задача консультанта – допомога в проясненні центральної проблеми кризи. Розвиток проблеми припускає зміни в житті й у здатності людини оволодіти ситуацією з основними обставинами. Тому корисно задавати наступні питання: «Що сьогодні змінилося в порівнянні з учорашнім днем?», чи: «Що нового відбулося в останні дні (тижні)?». Важливо з'ясувати всі обставини кризової проблеми, а також роль значимих людей у її розвитку, оскільки вони можуть допомагати або бути причиною кризи. Якщо криза викликана травматичною подією, у край необхідності відновити картину що відбулася і допомогти потерпілому пояснити травматичні події.

2. З'ясування дій людини, що переживає кризу. Важливо довідатися, що вже робилося для вирішення проблеми. Питання «Що вам вдалося зробити для поліпшення ситуації (свого стану)?» і подібні йому відбивають упевненість консультанта в тім, що людина може відновити контроль над подіями і знайти вихід із кризи. Це допомагає також переосмислити що відбулося. Людина, що переживає кризу, захоплена сильними емоціями, вона може відчувати страх, розпач, розгубленість. Його здатність ясно мислити блокована. Одна з цілей, прояснення подій і дій – зменшення емоційної напруги пацієнта і допомога у відновленні здатності до раціонального мислення. Допомога в пошуку шляхів виходу з кризи. Іноді варто почати дуже з маленької мети. головне, щоб вона була реальною, досяжною. Спочатку дуже важливо просто змінити емоційний стан кризи, що переживає, підвищити активність чи, навпаки, заспокоїти його. Послідовно обговорюються всі можливі варіанти поведінки людини

найближчі дні: «Що ви будете робити через годину, сьогодні ввечері?» і т.п. Дуже корисно скласти конкретний план дій на період до наступної зустрічі («антикризовий план»), але, якщо цього не вийде, не слід форсувати події, примушуючи людину зробити більше, ніж вона може в даний момент. Будь-які надмірні інтервенції можуть привести до збільшення почуття безпорадності тупикового стану. Важливо пам'ятати, що самооцінка людини, що переживає кризу, найчастіше різко знижується. Тому варто подбати про її відновлення, свідомо не пропонуючи які-небудь зразки дуже ефективного поведіння як приклад, тому що це може підсилити тривогу і відчуття слабості пацієнта.

Спільно обговорюються можливі негативні і позитивні наслідки намічених дій, вибираються найбільш практичні варіанти. У підсумку кризового втручання людина повинна усвідомити, що він самостійно вирішив свої проблеми, а не одержав готові «рецепти» поведіння від фахівців; тільки в цьому випадку психотерапевтична допомога не буде обмежена виведенням клієнта з даної кризи, а підсилить адаптаційні можливості особистості, виконають роль профілактики кризової інтервенції позиція психотерапевта повинна бути скоріше партнерською, ніж директивною, а методи взаємодії – непрямими і м'якими.

Як зазначалось вище саме дитина найбільше потребує допомоги в період розлучення батьків. Ми пропонуємо наступну схему втручання при психічній травмі дитини:

Встановіть контакт на рівні почуттів:

- не концентруйте увагу винятково на почуттях, тому що людина, що опиняється в кризі, можливо, не завжди точно знає, як він себе почуває. Якщо ви занадто довго будете зупинятися на цьому предметі, це може розчарувати клієнта і привести його в замішання;

- визначити почуття клієнта і погодитися з його правом почувати себе саме в такий спосіб;

- висловити співчуття.

Досліджуйте проблему(и), що він чи вона переживають у даний момент:

– після того як контакт встановлений, спробуйте зробити так, щоб людина почала говорити про свою проблему, про конкретні деталі і подробиці проблеми;

– сконцентруйте увагу на останніх шести тижнях;

– спробуйте визначити подію, яка викликала стрес.

Підсумуйте все сказане про проблему разом із клієнтом:

– ви повинні прийти до згоди щодо визначення центральної проблеми й основних складових.

Зосередьте увагу на тій області проблеми, що ви будете розглядати:

– чи попадав клієнт у таку ситуацію раніш і якщо так, то як оволодіє нею?

– яким чином клієнт уникає проблем?

– що відбудеться, якщо проблема буде вирішена?

– що знаходиться на шляху до вирішення проблеми?

– чи існують альтернативні варіанти вирішення проблеми, чи можна знайти інші способи вирішення проблеми, не випробувані раніше?

– яка ціна вирішення проблеми? Яка ціна відстоювання проблеми без вирішення і які вигоди і винагорода у випадку вирішення проблеми?

Робота з неповними сім'ями, насамперед, передбачає надання допомоги дитині, запобігання негативному впливу, який може справляти така сім'я на формування особистості дитини. Існує декілька способів допомоги адаптації дитини в неповній сім'ї:

1. Поясніть їй, що відбулося, причому зробіть це просто, нікого не звинувачуючи. Запевніть, що батько любить її. Скажіть, що так буває з дуже багатьма людьми і тому нехай краще буде так, як є.

2. Дитину можна зберегти від зайвих хвилювань, коли розділ сім'ї відбувається для неї так же остаточно, як і для батьків. Візити батька, особливо якщо вони з часом стають все рідшими, кожен раз знову й знову викликають у дитини відчуття того, що її відкинули. Чим менше дитина в момент розділу

сім'ї чи розлучення, тим простіше батькові розлучитися з нею. Хоч це і нелегко і не передбачено законом, але необхідно мати на увазі подібні обставини. Малюка обов'язково потрібно підготувати до того, що батько покидає сім'ю.

3. Намагайтесь не змінювати місце проживання частіше, ніж це необхідно. Дитина тепер більше, ніж будь-коли потребує збереження старих дружніх зв'язків.

4. Не забирайте дитину із школи зразу ж після розділу сім'ї чи розлучення, тому, що вона й так відчуває себе покинутою одним із батьків — ви тільки підсилите це відчуття.

5. Допомагайте дитині ставати дорослою і самостійною, щоб у неї не склалася надмірна нездорова залежність від вас.

6. Намагайтесь як можна простіше вирішувати важливі недоречності з вашими батьками в процесі виховання. Можливо вони запропонують свою допомогу і ви будете приймати її набагато частіше, ніж вам хотілось би. Кожен конфлікт з ними піде на шкоду дитині, буде породжувати в неї невпевненість і виводити вас із рівноваги.

7. Якщо дитина вже не маленька, створіть їй можливість зустрічатися з однолітками, з якимись іншими людьми. Школа, спортивні табори і в тій мірі, в якій дозволяють можливості, спостереження соціального педагога можуть бути дуже корисними.

8. І все ж, саме головне, що треба зробити матері – це як можна швидше вийти заміж, замінити батька, якого не вистачало новим. Не намагайтесь бути одночасно і матір'ю, і батьком для своєї дитини. У вас це не вийде. Ви залишитесь тільки матір'ю, зробити дитину ще більше залежною від вас і створити плутанину в її уяві про те, що повинен в житті робити чоловік, а що – жінка. Чим далі станете відкладати нове заміжжя, тим складніше вам буде звикнути до цієї думки, і тим важче прийме нового батька ваша дитина. Вийти заміж – це краще, що ви можете зробити для себе і своїх дітей.

Якщо батьки розходяться чи розлучаються і один із них помирає, однаково цей ризик збільшується ненабагато. Це дозволяє припустити, що

якраз розлад й дисгармонія в сім'ї, а не її розпад як такий, ведуть до асоціальної поведінки дитини. Розлад у сім'ї пов'язаний з асоціальною поведінкою у дітей, навіть коли батьки залишаються разом.

Звичайно, існують специфічні моменти, пов'язані з наявністю тільки одного із батьків у сім'ї. По-перше, цей особливий стан одного з батьків, якому не вистачатиме моральної і матеріальної підтримки, яка як завжди надавалася одним із членів подружжя. Коли справи йдуть погано, батьки-одиначки змушені шукати поради й допомоги поза сім'єю. Оточення, суспільство в свою негативно впливають на незаміжню матір або батька, які залишають сім'ю. По-друге, сама дитина піддається соціальній дискримінації, яка пов'язана з відсутністю батька чи матері. По-третє, дитина лишається можливості спостерігати близькі й гармонійні стосунки між двома дорослими людьми. Це може позначитися в більш пізнішому періоді життя на її власних шлюбних відносинах. По-четверте, якщо в сім'ї залишається хтось із батьків протилежної статі, в дитини буде відсутня можливість статевої ідентифікації. Виходячи з усього цього, передбачається (припускається), що хлопці, які виростили без батька, будуть мати тенденцію до надмірної жіночості і, що в них будуть відсутні деякі чоловічі риси. Вважається, що зворотна ситуація відноситься і до дівчат, які виростили без матері. Насправді, хоч дані з цього питання не є обов'язковими і задовільними, створюється таке враження, що це не так. Більшість хлопчиків, які виховані без батька, є у своїй переважній більшості мужніми, як і всі інші. Звичайно, це не означає, що роль батьків не є важливою. Наприклад існують факти, згідно яких доказано, що батьки особливо помітно впливають на розвиток своїх дітей. Також очевидно, що існують значні переваги, які пов'язані з вихованням обох батьків. Разом з тим, наявні дані дозволяють передбачити, припустити, що батьки не є єдиним джерелом для статевої ідентифікації дитини і, що відсутність батька не обов'язково і не завжди порушує процес становлення хлопчиків.

Отже, виховання в неповній сім'ї приховує в собі деякі небезпеки: результати такого виховання менш однозначні й набагато складніші й важчі,

ніж це прийнято вважати. Нездарма говорять, що факт наявності одного чи обох батьків в сім'ї більш-менш важливіший для розвитку дитини, ніж характер взаєностосунків між одним із батьків і дитини, враховуючи також стиль поведінки батьків.

Далі слід відзначити, що сімейне життя визначається не тільки індивідуальними характеристиками тих чи інших членів сім'ї, але й соціальними обставинами і умовами, і тим середовищем, в якому живе сім'я.

Дітям була проголошена інструкція до тесту «Малюнок родини». При цьому небажано пояснювати, що означає слово «родина», а якщо виникають запитання: «що намалювати?», слід ще раз повторити інструкцію. При груповому виконанні тесту час обмежують до 15-20 хвилин [48, 38].

Після виконання завдання слід прагнути отримати максимум додаткової інформації (вербальним шляхом). Можна завдати слідує запитання:

1. Скажи, хто тут зображений?
2. Де вони знаходяться?
3. Що вони роблять? Хто це придумав?
4. Їм весело чи сумно? Чому?
5. Хто з намальованих людей самий щасливий? Чому?
6. Хто з них самий нещасливий? Чому?

Останні два запитання провокують дитину на відкрите обговорення почуттів, що не кожна дитина здатна зробити. Тому, якщо вона не відповідає на них, чи відповідає формально, не слід наполягати на експліцитній відповіді [65]. При бесіді ми намагалися з'ясувати смисл намальованого дитиною: почуття до окремих членів сім'ї, чому дитина не намальовала кого-небудь з родини. Ми уникали прямих запитань, не наполягали на відповіді, так як це могло викликати тривогу, захисні реакції. Часто продуктивними виявляються проєктивні питання (наприклад: «Якщо б замість пташки була намальована людина, то хто б це був?», «Хто б виграв змагання між братом і тобою?», «Кого мати покличе йти за собою?» і т.д.)

Можна дитині запропонувати на вибір шість ситуацій: три з них повинні

виявляти негативні почуття до членів родини, три – позитивні:

1. Уяви собі, що ти маєш два квитки до цирку. Кого б ти з собою узяв?
2. Уяви, ще вся твоя родини йде у гості, але один з вас захворів і повинен лишитися вдома. Хто він?
3. ти будуєш з конструктора дім і тобі не таланить. Кого ти покличеш на допомогу?
4. Ти маєш ... квитків (на один менше, ніж кількість членів родини) на цікаву виставу. Хто залишиться вдома?
5. Уяви собі, що ти потрапив на безлюдний острів. З ким би ти хотів там жити?
6. Ти отримав у подарунок цікаве лото. Уся родини стала грати, але один з вас зайвий. Хто не буде грати?

Для інтерпретації також потрібно знати:

- а) вік досліджуваної дитини;
- б) склад її родини, вік братів і сестер;
- в) якщо можливо. Мати відомості про поведінку дитини в родині, у дитячому садку або школі [65].

Інтерпретація тесту «Малюнок родини».

На основі особливостей зображення можна виявити:

1. Ступінь розвитку зображувальної культури, стадію зображувальної діяльності, на якій знаходиться дитина. Примітивність зображення чи чіткість її, виразність образів, емоційна виразність – ті характерні риси, на основі яких можна відрізнити малюнки.
2. Особливості стану дитини під час малювання. Наявність сильного штриха, маленькі розміри свідчать про несприятливий фізичний стан дитини, ступені напруги і т.д., великі розміри, використання яскравих кольорових відтінків часто говорять про зворотне: добре розташування духу, відсутності напруження.
3. Особливості внутрішньо родинних відношень й емоційне самопочуття дитини в родині можна виявити за ступенем виражених позитивних емоцій у

членів родини, ступенем їх близькості (стоять поряд, узявшись за руки, роблять щось разом чи хаотично зображені на площині аркушу, далеко стоять один від одного, сильно виражені негативні емоції і т.д.). При інтерпретації результатів ми звертали увагу на випадки, коли досліджувані малювали більшу чи меншу родину, ніж вона є насправді (педагогі вважають, що це вказує на функціонування певних захисних механізмів, чим більше збігів, тим більша незадоволеність ситуацією) [65]. «Малюнок родини» доступний і дітям зі зниженим інтелектуальним розвитком. Аналіз таких малюнків, виконаних дітьми дошкільного віку, показує, що діти «читають» свої малюнки, вкладаючи в них певний емоційний зміст. Характерно, що вони адекватно усвідомлюють свою самотність в родині, симпатії та антипатії до себе з боку членів родини, передають через малюнок відношення до членів родини. Діти зображували себе осторонь від своїх братів і сестер. При чому, характерний той факт, що у неприємних членів родини (вітчим, брат і т.д.) діти не малювали обличчя. На «Малюнку родини» суворі батьки змальовувалися великими, а сама дитина маленькою [65].

Техніка «Малюнка родини» у вітчизняній педагогіці знайшла пристосування в клінічних дослідженнях. А.У. Захаров запропонував варіант методики, складеної з двох завдань. Для виконання першого з них дитині потрібно намалювати в чотирьох «кімнатах», розташованих на двох поверхах, по одному з членів родини, включаючи себе. При інтерпретації малюнка зверталась увага на розташування членів родини на поверхах, і на те хто з них знаходиться з дитиною. Друге завдання – виконання малюнка в вільній формі без будь-яких додаткових інструкцій [65].

Методика «Малюнка родини» - доступна і зручна в умовах педагогічного консультування, володіє знаменністю з точки зору вибору практики діяльності педагога-консультанта по корекції міжособистих відносин, тому, Іго дає уяву Іпро суб'єктивну оцінку дитиною своєї родини. В малюнках діти можуть виразити те, що їм важко висловити словами, тобто мова малюнка більш відкрито передає зміст зображеного, ніж вербальна мова.

В наслідок привабливості і природності завдань, ця методика сприяє встановленню доброго емоційного контакту соціального педагога з дитиною, знімає напругу, яка з'явилась під час обстеження. Особливо продуктивне застосування методики «Малюнок родини» в старшому дошкільному віці, тому, що отримані за допомогою цього результати мало залежать від здібностей дитини вербалізувати свої хвилювання, від її здібностей до інтроспекції, від здібностей «увійти» в уявну ситуацію, тобто від тих особливостей педагогічної діяльності, які істотні при виконанні завдань, заснованих на вербальній техніці [65].

Зробивши перші кроки для діагностики внутрішньо сімейних відношень за універсальною пробою «Моя сім'я» ми вирішили ще глибше зазирнути дитині в душу, модифікувавши варіант проби «Моя сім'я» в методику «Сім'я, яку я бажаю».

Для цього дитині було запропоновано намалювати тими ж самими олівцями ще одну родину, але не родину-близнюка, а ту, яку вона хотіла б мати. Своїм завданням нам вдалося невільно натиснути на важливі фантазії дитини, зняти гальма, підняти завісу таємниць і якщо перший з малюнків – це частіше щось на зразок замка, відчинити який не завжди можливо через шифр, другий малюнок – ключ до замку, код до шифру.

Другий малюнок – це позитив після роботи ретушера з негативом першого малюнку.

Коли ми запропонували дітям взяти в руки олівці й приступити до роботи, то більшість дітей довгий час не могла нічого зобразити. Вони були дратівливі й тривожні увесь час піддивлялись в аркуші один до одного. Але згодом все ж таки почали малювати. Через деякий час у дітей на аркушах з'явилися перші намальовані члени родини.

Під час інтерпретації малюнків ми побачили, що майже в кожному випадку матір змальовувалася дитиною першою й вона була значно більших розмірів; здебільш зображена в теплих тонах, ніж інші намальовані члени родини.

Також нас вразила така деталь, – на багатьох малюнках була відсутня постать батька. Дуже часто змальовувалися тільки дитина і мати.

Ще звертають на себе увагу малюнки де діти зображують на одному боці себе і матір, а на іншому – батька (іноді з братом чи сестрою), поміж ними розташована якась будівля.

Таким чином, переглядаючи малюнки ми змогли поділити дітей на умовні підгрупи.

У першу підгрупу увійшли діти, які малювали тільки матір, таких дітей троє. Хоча, коли їм запропонували намалювати родину, яку б вони хотіли б мати, то такі діти, як М. Писаренко і В. Чабаненко зобразили поряд з мамою себе й тата, а Л. Кучер й вдруге відмовилась малювати батька, хоча він в неї є, а намалювала поряд з мамою себе.

У другу підгрупу увійшли діти, які як в першому, так і в другому варіанті малювали себе з мамою. Таких дітей троє. Хоча до цієї групи слід додати й малюнок ще однієї дівчинки, яка при першій спробі зобразила на аркуші хатинку й себе, а вже коли їй запропонували намалювати родину, яку б вона хотіла мати, то дівчинка зобразила поряд із собою матір, батька у дівчинки немає.

До третьої підгрупи можна віднести дітей, які мають братів і сестер, їх шестеро. При чому вражає така тенденція, – коли діти малювали членів своєї родини за методикою «Моя родина», то вони зображували на аркуші усіх своїх близьких, а коли їм запропонували намалювати родину, яку б хотілось би мати, то діти «зменшували» свою сім'ю, малюючи себе тільки з близькою людиною. Характерно те, що діти не переносили на малюнок «Родина, яку я бажаю» близьких людей, які чинили їм дискомфорт, які пригнічували й ображали їх у реальному житті.

Так, п'ятеро дітей при першій спробі малювали повний склад родини, а вже в другому варіанті зображували себе тільки з тією людиною, до якої вони більш прихильні. Двоє дітей у другому варіанті викреслили зі своєї родини своїх братів та сестер, зобразивши себе поряд з батьками. Можливо джерело

дискомфорту, жаху, невдоволеності дитина відчуває з боку своїх старших сестер і братів. Можливо що й джерело дискомфорту полягає у ступеню суперництва між дітьми, про що доречі і свідчать відповіді дітей на запропонований нами опитувальник. Так, Максим К. на запропоновані десять запитань, відповідь «ні» дала на вісім з них, а Дарина С. – на шість з десяти, що говорить про несприятливу ситуацію в родині для дитини, а також про суперництво між дітьми.

Високий рівень ревнощів до братів, більше 70%, у Сергія М. і Юрія Д.; на малюнку «Сім'я, яку я бажаю» вони зобразили себе з матір'ю, проігнорували батька й братів. А ось у Світлани С. показники шкали суперництва між дітьми дуже низькі – 10%, дівчинка на другому малюнку зобразила тільки себе і свою сестру, хоча в першому варіанті зображена родина у повному складі. І тільки у Яна Л., як у першому, так і в другому варіанті зобразила себе, маму, тата й усіх своїх братів та сестер. Дітей ,які намалювали родину в повному складі, тобто, себе, тата й маму – шість.

Вони намалювали «повну» родину, як при першій так і при другій спробі. Двоє дітей на пропозицію намалювати родину, яку б вони бажали мати, відгукнулись не дуже охоче й зобразили на малюнках себе з матір'ю, батька вони не схотіли бачити поруч із собою.

До останньої підгрупи увійшли двоє дітей.

При проведенні методики «Малюнок родини» Богдан Г. на білому аркуші паперу намалював якесь чорне чудовисько з голками, які стирчать з його тіла. Дитина сказала, що це його друг. А при другій спробі Богдан намалював маму, себе й кішку (хоча ця кішка більш схожа на якесь чудовисько, або таргана). Костянтин Г. на обох малюнках намалював бабусю й дідуся, хоча в другому варіанті дитина домалювалг й себе. Відсутність батьків на малюнках можливо пов'язана з тим, що біологічні батьки Костянтина після його народження залишили дитину бабусі й дідуся, а самі вирушили у пошуках кращого життя.

Нами була проведена бесіда з вихователями цих груп з приводу того, хто частіше приводить й забирає з дитячого садка дитину, і як вона реагує на

розлучення й зустріч з дорослими людьми. З'ясувалося, що частіше приводять і забирають дітей їхні матері; а батьків вихователям доводиться бачити дуже рідко. Деяких вони не знають навіть в обличчя. Більшість дітей реагують на розлуку з матір'ю спокійно, але бувають випадки коли дитина не може відпустити матір від себе тривалий час. Зустріч з мамою діти старшого дошкільного віку сприймають позитивно, активно шукають близькості, у поведінці відсутні негативні прояви. Матері ж у свою чергу чуйні до потреб своїх дітей, приділяють їм багато уваги й любові. Коли ж у садочок приходять татусі за своєю дитиною, то останні не виявляють стільки радощів по відношенню до батьків. Батьки ж, у свою чергу, дуже сухо вітаються зі своїми дітьми й мовчки починають обиратися додому.

Тобто ми можемо передбачити, що у наших досліджуваних переважає прихильність до матері типу В за М. Ейнсвортом. Коли дитина прагне більше спілкуватися з матір'ю, а мати повністю її в цьому заохочує, у дитини формується такий образ родини, в якому матір посідає головну позицію, в окремих випадках мама заміщує й тата, і братів й сестер.

Так у 15 з 20 дітей, з якими була проведена діагностика, переважає прихильність до матері. Тільки Яна Л. Прихильна, як до матері так і до батька в рівному ступеню. Тоді, як двоє дітей більшу перевагу віддають батькові, а Світлана С. більш прихильна до своєї сестри, вона їй віддала 7 балів, тоді, як батьки отримали лише 3 бали на двох.

Доречно буде переглянути відповіді батьків за шкалою ступеню знедоленості дитини в родині. Так, у вище зазначених дітей, майже в усіх, за винятком двох дітей переважає середньо сприятлива ситуація в родині. Це свідчить про те, що дитина виправдала сподівання батьків, вона дуже рідко їх дратує й у батьків не має підстав її пригноблювати.

А ось у п'ятох дітей більш чітко спостерігається взаємозв'язок з матір'ю, невиключно, що з батьком порушений емоційний зв'язок. Ми припускаємо, що матір приділяє більше уваги й тепла, ніж батько. Такі діти більше прихильні до матерів, але й з задоволенням проводять час з батьком та братом чи сестрою.

Що ж стосується того, коли дитина малює тільки матір і батька, то в цьому випадку їй дуже не вистачає уваги, опіки й любові з боку батьків. Дитина відчуває себе зайвою й непотрібною, знедоленою у своїй родині. В окремих випадках «художники» розташовували свою маленьку й жалюгідну постать удалині від усіх, підкреслюючи цим свою самотність серед близьких. Досить часто між віддаленою від усіх дитиною і членами її родини змальовувались якісь непотрібні речі, які посилювали віддаленість намальованих людей. Троє дітей пустий проміжок заповнювали тими родичами, які не існують, або реально існують, але занадто далекі. Роль буферу часто грають також кішки й собаки. Коли дитина відчуває себе зайвою і непотрібною – одяг непомітний й похмурий. Така дитина зображує себе контурами, не спинаючись на дрібницях. У тих випадках, коли дитина прив'язана все ж таки до когось з батьків, вона малює їх теплими тонами. І ці теплі відтінки у контрасті з тими холодними тонами, якими зображений «художник» є свідками вже утвореної прірви взаємостосунків між дитиною і його родиною.

Особливу увагу слід приділяти малюнкам, де зовсім відсутній батько. Напевно особливо тяжким болем у дитячому віці є розлучення батьків. Дитині не зрозуміло, як це можуть його улюблений татко (частіше за все уходить батько) чи мама, без яких не можливо існувати, піти від неї, причому назавжди, і десь у глибині душі вона мріє проте, щоб повернулося колишнє життя. Окрім того дитина хоче приховати конфлікт від сторонніх, тому на малюнках присутні усі члени родини, навіть якщо вони вже й колишні. При чому батьки, які не існують поряд з дитиною зображуються останніми після тривалих роздумів. Як правило така людина зображувалася нечіткими контурами, а між нею й усіма останніми присутні різноманітні речі, домашні тварини, друзі й близькі, інакше кажучи усі ті, хто може пом'якшити долю дитини.

Коли дитина вже звекає, що в неї не повна родина, вона все малює так, як є в реальному житті. І щоб зайвий раз нам показати, що їй це байдуже вона компенсує відсутність батьків якимись іншими, важливими, на цей момент для неї, деталями. Як правило неповна родина зображена дитиною, майже завжди,

має буферну зону на малюнку, зону сподівань, тому в будь-який момент родина здатна перетворитися на повну.

Таким чином ми можемо зробити висновок, що у чуйних, турботливих батьків виростають діти впевнені в собі, з почуттям власної гідності й позитивним формуванням образу родини. У таких дітей формується образ щасливої, об'єднаної родини, де кожен член виконує свою функцію. Але, на жаль, у більшості досліджуваних дошкільників формується неповний, не досить щасливий образ родини. Згідно малюнкам кожен член родини нібито відокремлений один від одного. У кожного свій світ, зі своїм хвилюваннями й турботами. Єдиним об'єктом прихильності для дитини є матір й в деяких випадках брат чи сестра.

2.2. Диференціація роботи соціальних установ з дітьми із неповних сімей і їх батьками

Процес розвитку і формування особистості дитини залежить від багатьох природних факторів та умов соціального середовища і виховання. Для дітей таким соціальним і виховним середовищем є сім'я, колектив класу, школи, позашкільних установ, різні організації, об'єднання, у які він входить. Кожний колектив, як складова частина суспільства, має свої особливості виховання, та тільки у взаємодоповнюваності і єдності вони можуть забезпечити цілеспрямований виховний вплив на дитину.

Перебудова негативних внутрісімейних стосунків дорослих і дітей та створення сприятливих умов для здійснення єдиної педагогічної взаємодії сім'ї і школи створюють можливі для цілеспрямованого використання їх виховного потенціалу батьків і школи на дітей. Ця спільна діяльність будується на принципах добровільності, зацікавленості, товариськості і повинна призвести до перебудови стосунків між батьками, дітьми, вчителями, встановлення між ними тісних педагогічних контактів і взаєморозуміння. Такий

підхід дозволить виявити причини конфліктів і визначити шляхи дальшого вдосконалення форм і методів сімейного виховання в тісній єдності з вихованням у школі.

Усім необхідна довіра: батькам – до вчителів, вчителям – до батьків, батьків і вчителів – до дітей, а соціальним педагогам і працівникам центрів соціальних служб – до всіх учасників цього процесу. Довіра дозволяє налагодити необхідний обмін інформацією між школою і сім'єю. Виховний мікроклімат у класі і сім'ї, соціальному середовищі часто визначається характером спілкування, перш за все, педагогів і батьків, побудованому на довірі, єдності мети, форм і методів виховання та самовиховання, педагогічному такті, авторитеті, особистому прикладі вчителя, індивідуальному підході до учня, основного і окремо проживаючого батьків, урахуванні їх освітнього рівня, складу сім'ї, її впливу на учня.

Педагог повинен знати не тільки вузьку інформацію про сім'ю (склад, місце роботи батьків, професія, матеріальна забезпеченість, житлові умови і т. д.), але і культурний рівень сім'ї (освіта, домашня бібліотека, сімейні традиції, свята і т. д.), які інтереси, нахили, здібності виявляє дитина вдома; особливості виховних можливостей сім'ї (стосунки батьків, батьків і дітей); рівень батьківського авторитету; стиль, методи і форми виховання; традиційні форми похвали і покарання; сімейні обов'язки дітей; наявність єдиних виховних взаємодій дорослих членів сім'ї і рівень виконання вимог школи; вплив на сім'ю друзів, сусідів, знайомих батьків, які відіграють важливе значення у вихованні дитини.

Знання про вихованця повинно прийти до вихователя у процесі спільної з ним роботи. Гармонійний, різнобічний розвиток особистості можливий лише там, де два вихователі – школа і сім'я – не тільки діють разом, ставлячи перед дітьми єдині вимоги, а й є єдиними у переконаннях, дотримуються єдиних принципів, мають спільну мету, засоби виховання.

Першочерговим завданням школи, інших соціально-виховних установ є підготовка батьків до виховання дітей. Батьки мають оволодівати необхідною

системою психолого-педагогічних знань, навичок і вмінь виховання дітей у сім'ї з урахуванням їх індивідуальних і вікових особливостей. Педагогізація батьків здійснюється в системі педагогічного навчання усіх батьків і є засобом педагогічного впливу на процес сімейного виховання, взаємовідносин у сім'ї.

Школа різних форм індивідуальної, групової та колективної роботи (батьківський лекторій, позакласне педагогічне навчання батьків, народний університет знань та ін.) привчає їх до громадської діяльності з виховання дитячого колективу, підвищує їх педагогічну культуру та соціальну активність.

Ефективність цієї роботи залежить від уміння педагогів до цього виду діяльності та готовності батьків засвоювати знання з сімейної педагогіки. Водночас учителеві важливо правильно визначити, наскільки об'єктивні батьки в оцінці здібностей, можливостей і вихованості свого сина чи дочки. Захоплення неіснуючими талантами своєї дитини, як і неувага до неї, може стати причиною багатьох непорозумінь між батьками і вчителями, що іноді негативно позначається на формуванні особистості дитини.

Цілеспрямована педагогічна робота школи, соціальних установ, позашкільних закладів із сім'єю полягає, передусім, у встановленні творчого співробітництва і взаєморозуміння між класним керівником і батьками. Педагог має знати рівень знань батьків щодо загальних методів виховання, їх умінь застосування цих методів, яким надають перевагу. Педагогічна майстерність учителя, вихователя потрібна тим батькам, у сім'ях яких нездорова емоційна атмосфера. Завданням педагога є вміння переконати батьків, що тільки в нормальних сімейних стосунках, злагодженості сімейного життя сім'я може максимально реалізувати потенційні можливості у вихованні дітей. Рівень інтелектуального розвитку батьків визначається не тільки цікавістю до питань виховання, їх відповідальністю за виховання дітей, але і здатністю зрозуміти й осмислити процес виховання дитини. Ми враховуємо, що батьки з вищою освітою мають більше можливостей для розвитку пізнавальних

інтересів і бажань дитини, вони глибше враховують її вікові особливості. Інтелектуальна культура не є синонімом педагогічної культури. Не завжди високий рівень освіти батьків гарантує їх продуману педагогічну стратегію і тактику.

Одне з головних завдань учителя – знайти контакт із батьками. Адже часто сім'я потрапляє в серйозні ускладнення у вихованні дітей, і якщо в такій ситуації вона відчуває приязнь, довіру своєї дитини до вчителя, то охоче піде на контакт з ним, сприйматиме його рекомендації і матиме позитивні наслідки.

Спостерігається, що класні керівники, вчителі, інші категорії соціально-педагогічних працівників мають такі труднощі:

- у встановленні і підтримці систематичного зв'язку з батьками: незнання вчителями форм підтримки зв'язків та боязнь потрапити в незручне становище у зв'язку з некомпетентністю; замкненість батьків, небажання говорити про свої проблеми; ігнорування зв'язку класного керівника з батьком, який проживає окремо від сім'ї, і ін.;

- у вивченні умов і можливостей сімейного виховання: труднощі у зборі інформації про особливості стосунків у сім'ї, встановленні довірливих контактів як з дитиною, так і з сім'єю;

- у роботі по підвищенню рівня педагогічної культури матері (батька): відсутність у більшості шкіл диференційованої роботи з батьками із неповних сімей, ігнорування індивідуальних педагогічних консультацій, відсутність у школах кабінету педагогічної культури батьків, який є центром просвітницької роботи. У ньому можна провести групові, індивідуальні, усні й письмові консультації батьків у зручний для них час, розмістити стенди, папки, у яких були б такі рекомендації: «Чому необхідне спілкування дитини з батьком, який проживає окремо?», «Чи дозволяти дитині зустрічатися з батьками колишнього чоловіка?», «Добрі стосунки колишнього подружжя – необхідна умова успішного виховання їх дітей»; пам'ятки для матері (батька), лекції, тексти психолого-педагогічних рекомендацій з окремих питань сімейного виховання,

практичні рекомендації з розв'язування педагогічних задач-ситуацій, які виникають в умовах неповної сім'ї, і ін.;

– в організації допомоги неповній сім'ї з боку громадськості, різних молодіжних об'єднань у мікрорайоні школи чи районі проживання підлітка, які здатні частково компенсувати їй недостатній вплив сім'ї.

Головне у виховній діяльності педагогів є створення сприятливих умов для виховання дітей у сім'ї і школі. Звідси і вимоги щодо зміни обстановки, в умовах якої формується особистість, нейтралізації факторів, які негативно впливають на виховання дитини. Таким чином, педагогам, яким не байдужа доля дитини, слід діяти за напрямками:

– надання допомоги у створенні благополучної атмосфери в сім'ї (подолання конфліктних ситуацій, забезпечення життєрадісної обстановки для задоволення і формування морально здорових потреб учнів, довести батькам, що через конфлікти в сім'ї страждає, дитина, уникати суперечностей у взаємовідносинах дорослих членів сім'ї);

– допомоги учневі у відповідності до його соціометричної позиції в класі, створення такого мікроклімату серед однокласників, ровесників, який би позитивно впливав на моральну поведінку, розвиток, навчальну діяльність учня, включення його в суспільно корисну діяльність, забезпечення ситуації успіху, оптимізму;

– компенсації недостатньої уваги до дитини класним керівником, вчителями – предметниками, керівниками гурткової і секційної роботи та інше.

В основу діяльності педагога має бути покладена орієнтація на індивідуальні форми роботи з батьками, враховуючи їх освітній рівень, склад сім'ї, її вплив на учня. З цією метою вони використовують індивідуальні та групові консультації, під час яких вирішуються конкретні питання повсякденного життя неповної сім'ї. На консультаціях встановлюється безпосередній контакт вихователя з батьками. Поширеною формою роботи педагога з батьками є бесіди, які сприяють більш тісному діалогічному контакту. Таку роботу слід починати з постановки проблеми, з розгляду певної

ситуації, пов'язаної з тематикою бесіди, наприклад: «Культура поведінки дітей вдома, на вулиці, в школі»; «Виховання працелюбності, чесності, людяності, милосердя й інших рис морального розвитку особистості». Тему бесіди доцільно повідомляти заздалегідь, що приверне увагу тих батьків, яким потрібна консультація з цього питання.

Із невеликою групою батьків можна провести і семінарське заняття, врахувавши, що з теоретичною стороною питання батьки знайомі, дати їм можливість поділитися власним досвідом, висловити думку з приводу раніше даних рекомендацій, а також провести з ними рольову гру, щоб уявити себе на місці тих батьків, про кого йдеться (мама, батько, їх батьки, діти). Це дозволяє поглянути на себе збоку і згадати власну поведінку в подібній ситуації, проаналізувавши її тепер.

Спілкування не завжди вимагає від педагога висловлювання конкретних рекомендацій. Часто люди потребують не якоїсь конкретної допомоги, а шукають можливості поділитись хвилюваннями, думками. Завдання педагога в такій ситуації полягає в умінні тактовно вислухати. Адже, розповідаючи, батьки самі аналізують вчинки дитини і власну реакцію на них. Педагог у цих випадках має виявляти вміння спрямувати розповідь у потрібному руслі, допомогти оцінити проблему всебічно і глибоко.

Здійснюючи індивідуальну роботу з батьком чи матерю, (зв'язок підтримувався вчителями через запрошення на батьківські збори, консультації, при зустрічах педагога розповідали про успіхи дитини, давали поради, як у цих умовах можна продовжувати брати участь у вихованні дітей), досвідчені вчителі на перше місце ставили турботу про єдність виховного впливу на дітей, підтримку авторитету того з батьків, який живе з дитиною, збереження добрих стосунків дітей з бабусями і дідусями, необхідність такту і терпіння з усіх боків: батьків, інших членів сім'ї та їх родичів.

Доцільним є оперативне (один раз на місяць) інформування батьками педагогів про особливості виконання дітьми уроків (час, витрачений на їх підготовку; самостійність їх виконання; улюблені та нелюблені предмети;

труднощі у виконанні домашніх завдань); зміст і дотримання режиму дня; позашкільне коло спілкування; оцінювання дітьми школи; поведінка їх у сім'ї, пропозиції школі. Це лише короткий перелік необхідних відомостей про сім'ю. У свою чергу, класний керівник інформує батьків про успішність та громадську діяльність, про виконання доручень та стосунки дитини з товаришами, вчителями, особливості її поведінки та здібності й нахили дітей, дає пропозиції й рекомендації щодо її виховання.

Класний керівник, переконуючи батька чи матір у необхідності збереження етики і такту у ставленні до дитини, повинен сам бути прикладом культурного, уважного ставлення до дітей і їх батьків. Він повинен зробити так, щоб батьки не боялися розповідати будь-яку інформацію про своїх дітей, повинен допомогти батькам. Педагог має визначити необхідний стиль взаємовідносин у сім'ї, а також допомогти учневі зайняти правильну позицію. Батьки потребують кваліфікованої допомоги, а не тільки повчань, докорів і скарг на дітей. Відвідуючи сім'ю, класний керівник повинен думати про можливі наслідки його візиту в сім'ю. Учитель має добре знати і розуміти загальну та вікову психологію свого вихованця, щоб впливати не тільки на розум, але й почуття дітей, стимулювати їх активність у засвоєнні знань і виробленні високих морально-вольових якостей, допомагати дитині проявити себе в практичній діяльності. Допомога педагога в досягненні мети надасть можливість дитині з неповної сім'ї впевнитися в тому, що у неї є батько чи матір, які піклуються про неї.

Аналіз роботи досвідчених класних керівників показав, що вчитель, який шукає шляхів посилення виховної дії батька на дитину, в багатьох випадках повинен скоріше переговорити не з батьком, а з матір'ю. Необхідно пояснити їй, що від її ставлення до колишнього чоловіка, від загального психологічного клімату в сім'ї залежить, чи буде участь батька у вихованні дитини сприятливо впливати на розвиток здібностей дитини, її інтересів чи навпаки приведе до зниження її самоповаги, зниження у неї впевненості в собі та інших негативних якостей. З дорослішанням дітей вплив батька на психіку

дитини збільшується. У шкільному віці статус батька сприяє формуванню почуття впевненості та стабільності її психіки, статус матері визначає для дитини специфіку її майбутньої сім'ї і власної ролі в ній, а брати і сестри розширюють суспільне пізнання, соціальну активність дитини, її здатність орієнтуватися в соціальних мікрогрупах. Учителеві слід звертати увагу на роз'яснення ролі батька у здійсненні виховання дитини в позашкільних умовах дозвілля.

Особлива тактика необхідна вчителю в розкритті ролі батька у вихованні ним дитини для матері, яка сама виховує хлопчика. Часто чоловіки, які самі виховувались у сім'ї без батька і в дитинстві були дуже прив'язані до матері, у своєму теперішньому сімейному житті бажають тільки повторення таких стосунків, які були у нього з матір'ю в дитинстві. Вони чекають від своєї дружини такої ж турботи в повсякденному житті, такого господарського керівництва і такого ж контролю за їх діями, того, що звільняє їх від відповідальності «голови сім'ї», а, одночасно, вони звільняються і від певних прав та обов'язків.

Педагог не може змінити стосунки в сім'ї, не може повернути дитині батька, якщо той залишив сім'ю, але може і повинен сформувати у дитини об'єктивне ставлення до батьків у найскладніших ситуаціях. У дитини недостатньо життєвого досвіду, і психологічно вона беззахисна перед дорослими. Тут важливе місце посідає індивідуальна робота вчителя. У ній можна виділити такі важливі компоненти: пояснення, усвідомлення, мобілізація волі для прийняття рішення, для розв'язання проблеми.

Після 10-11 років у дитини інтенсивно формується «почуття дорослості», що виявляється у підвищеному бажанні бути самостійним, незалежним, у нетерпимості до контролю і жорсткої регламентації з боку батьків, а тим більше вчителів. Якщо вчителі не враховують цих вікових психологічних особливостей, то дитина часто виростає некерованою. Мати або батько, хоча і мають набагато більше можливостей керувати поведінкою сина чи дочки, не повинні зловживати своєю владою, оскільки звичка все розв'язувати за дитину,

замість того, щоб привчити її до самостійності, також не принесе позитивних результатів.

Підлітки більшість часу проводять без нагляду дорослих. До цього часу у дітей повинні бути сформовані достатньо стійкі моральні переконання, вироблені правильні звички поведінки, які б попереджували відхилення від моральних норм. Учителю необхідно бути активним у своїх діях, цікавитись діяльністю підлітків, брати участь у їх вихованні. Ці та інші моменти необхідно враховувати у процесі колективної та індивідуальної роботи з учнями із розлучених сімей і їх батьками.

Аналіз роботи досвідчених педагогів шкіл і центрів соціальних служб для молоді показав, що успіх сімейного виховання значною мірою залежить від рівня педагогічної культури і педагогічної освіти батьків. Школа організує лекції з питань виховання, сприяє обміну досвідом сімейного виховання, проводить виставки педагогічної майстерності та День батьків, диференційовані заняття з батьками і матерями по класах, єдині Дні педагогічної культури батьків, бесіди, консультації, вечори запитань і відповідей, конференції, відкриті уроки, практичні заняття. У своїй роботі вчителям необхідно враховувати, що батьки не проводять так званих виховних заходів, а просто живуть разом із дітьми, годують, одягають, організовують побут, спілкуються з ними. Цим слід керуватися і у визначенні змісту педагогічної освіти батьків.

Програма масової педагогічної культури батьків організовується за такими напрямками:

– дитина в сім'ї (зміст сімейного виховання і виховні завдання батьків; духовність, людяність, громадське, трудове, моральне обличчя батьків як визначальні фактори формування особистості дитини; вплив освітнього і культурного рівня батьків на виховання дітей; родинні традиції, звичаї, свята і їх вплив на дитину; культура спілкування батьків; охорона здоров'я і фізичний розвиток дитини; режим дня; психічний розвиток дитини; індивідуальні особливості дитини);

– спілкування батьків з дітьми (педагогічний такт у спілкуванні; врахування вікових та індивідуальних особливостей, інтересів, потреб дітей; зміст і форми спілкування і т. ін.);

– спільна діяльність батьків і дітей як вища форма спілкування (значення цієї діяльності, сімейні обов'язки і доручення; оцінка результатів діяльності дитини, її стимулювання; педагогічний такт у спільній діяльності і т. ін.).

Багато батьків зацікавлені у психолого-педагогічній освіті, тягнуться до знань і вважають, що таких занять повинно бути більше. Власне, на цю категорію батьків розраховані програми формування педагогічної культури батьків. Вони зацікавлені в анкетуванні своїх дітей, результатах опитування, самі готові допомагати аналізувати і брати участь в експериментальних дослідженнях.

Але не всі батьки так настроєні. Не всі вони хочуть витратити вільний час на виконання завдань учителя, наприклад, по самофотографії робочого і вільного часу, на виявлення зайнятості дитини навчальною, домашньою працею, спортом, розвагами тощо. Не всі батьки готові педагогу відкрити внутрішній світ сім'ї, особливо в період напружень. Батьки не впевнені у збереженні педагогами таємниці розмови. Вихователь просто зобов'язаний гарантувати збереження таємниці, якщо він розраховує на те, щоб йому довіряли. Чим складніше питання, тим більше педагог повинен дотримуватись збереження таємниці. Це можна, наприклад, виразити словами: «Не переживайте, розмова залишиться між нами», або «Не переживайте, скажіть тільки те, що ви вважаєте найбільш важливим, збереження таємниці гарантую». Батькам не хочеться розмовляти про сімейні проблеми, але діти в цій ситуації поводять себе по-різному.

Для дітей із розлучених сімей характерним є збудженість і розгальмованість, нестійкість настрою, бажання виділитись будь-яким способом, безпричинна впертість і пасивність. У хлопчиків до цього додаються ще й капризи, істеричність, непосидючість. Дівчата менш відкриті, емоційно не

відгукуються, більш недовірливі, ніж їх ровесниці з повних сімей. Хлопці, навпаки, більш відкриті, емоційно чутливіші і довірливіші, що робить їх більш вразливими. Але ці діти при першій же невдачі стають нервовими, демонструють своє несприйняття допомоги, особливо якщо вона нав'язлива. У силу соціальної та психологічної мало захищеності у них розвивається звичка приховувати свої почуття, підвищена втомлюваність, в'ялість або, навпаки, сильний вияв причинного і безпричинного гніву. Це проходить розрядка, і почуття виходять з-під контролю. Тобто, якщо у дитини в сім'ї не все гаразд, то цю дитину зразу можна помітити. Помітивши ознаки такого стану, необхідно допомогти дитині подолати труднощі. Вона має відчувати постійну психологічну підтримку з боку вихователя. Дитині потрібні і позитивні емоції, тому корисно для неї створювати ситуацію успіху, формувати дружнє ставлення до нього однокласників, залучити її до суспільно корисної діяльності, у якій дитина відчує зацікавленість класного керівника, друзів, класу. Важливо так побудувати спілкування дитини в мікросоціумі, щоб поряд були спокійні, впевнені, надійні люди.

Даючи доручення, слід роз'яснити його мету і значення для колективу, необхідність вчасного його виконання, і як поетапно виконувати це доручення, з чого розпочати виконання, що і як робити, у які строки його необхідно виконати, до кого можна звернутися за допомогою. Так, успішне виконання дорученої справи класний керівник, учнівський колектив обов'язково повинні відзначити, що без стимулювання позитивних дій, учинків не буде активності особистості. Така організація роботи сприяє розвитку позитивних якостей, насамперед впевненості дітей у своїх силах, почуття товариствськості, взаємодопомоги, усвідомлення своєї причетності до загальних справ. Крім того, це привчає сумлінно ставитись до виконання дорученої справи. Якщо на першому етапі роботи класний керівник домагається сумлінного виконання дорученої справи, постійно контролюючи та допомагаючи їй виконувати, то поступово його допомога зменшується, учень набуває навичок самостійної роботи. Треба задовольнити одну з важливих потреб дитини – бути визаною в

середовищі однокласників.

Дитину потрібно залучити до таких видів діяльності, у яких би вона змогла себе добре зарекомендувати, бути корисною для класу і показати кращі свої якості. Часто такими видами діяльності є суспільно корисна праця, спортивно-туристські заходи. Сприятливі можливості для такої діяльності в колективі дають позаурочна робота, гуртки, факультативи. Окремих учнів можна залучати як консультантів із предмету чи з якогось іншого виду діяльності, репортерів, асистентів із даної теми. До кожної дитини потрібна стратегія і тактика індивідуального підходу. Це не частковий прийом у роботі вчителя, це його майстерність і мистецтво тримати в полі зору весь клас, керувати ним і одночасно допомагати кожному учневі.

У взаємодії педагога і учня велику роль відіграють міжособистісні стосунки. Відомо, що позиція дитини у ставленні до навчального предмета і впливу на неї вчителя часто визначається її суб'єктивним ставленням до нього. Позиція вчителя у ставленні до дитини (симпатія – антипатія) має істотний вплив на характер взаємовідносин учителів і учнів.

У роботі з учнями із розлучених сімей батькам і класним керівникам важливо встановити першопричину дитячих негативних установок і комплексів. Чим менший вік дитини, тим легше і природніше здійснювати контроль за її поведінкою.

Молодший школяр охоче підпорядковується правилам і нормам поведінки, які вимагають від нього авторитарні дорослі. Якщо дитині дається повна свобода дій, якщо вона відчуває безконтрольність і потурання, то в цьому вона вбачає байдужість дорослого, відсутність любові і уваги до неї. Діти завжди хочуть знати, як оцінюють їхню поведінку і успіхи вчителі і батьки, та більше хочуть почути об'єктивну оцінку, ніж залишитися непоміченими.

Особливо важко переживають діти молодшого шкільного віку і підлітки неувагу до себе з боку матері або батька, якщо мама зайнята на роботі або з інших причин, а батько не спілкується з дитиною, надовго залишає її саму

без догляду, не цікавиться її поведінкою, успіхами, бажаннями. Бездоглядність у цьому віці залишає глибокий слід у розвитку особистості, у світосприйманні дитини, і на цій основі у неї формується комплекс неповноцінності. Якщо цього не помітили батьки, то класному керівнику це необхідно було б помітити і допомогти їм усвідомити свою неправильну поведінку у ставленні до дитини. Так, помітивши комплекс неповноцінності у сина, мама Романа С. (батьки розлучилися рік тому) намагалася виробити в нього більш високу думку про себе і весь свій вільний час проводила з сином. Інженер-конструктор за професією, вона часто виконувала і «чоловічі» функції: вміла забивати цвяхи, робити дрібний ремонт, грати в шахи і т. д., але одночасно повністю ізолювала його від товаришування з іншими хлопцями. При зустрічі класний керівник вказала матері на її педагогічну помилку і пояснила, що цей комплекс неповноцінності у дитини є вторинним відносно до первинних почуттів самотності (згідно даних соціометричного опитування, Роман виявився серед ізольованих учнів класу). Матері сином. Мама завжди наставляє, щоб вона поважала тата. Матері було нелегко регулювати стосунки дитини з батьком так, щоб у неї не було розчарування, щоб вона відчувала себе потрібною. Найголовніше ж, щоб дитина не страждала від роздвоєності почуттів, від того, що батько і мати «перетягують» її кожен на свій бік.

Наша дослідно-педагогічна робота показала, що диференціація роботи з дітьми із розлучених сімей дозволяє значно краще використати потенційні можливості в різних видах діяльності, нормалізувати стосунки в класному і сімейному колективах, подолати труднощі і в загальному підвищити результативність виховних дій. Було рекомендовано спрямувати свої зусилля передусім на встановлення позитивних контактів сина з однокласниками і нівелювати причини, які не дозволяють дитині встановити добрі емоційні стосунки з друзями. У цьому плані були намічені спільні дії матері і класного керівника. Таким чином, встановивши причину виникнення тих чи інших установок у дитини, легше дібрати прийоми і засоби для позбавлення певних

комплексів у дитини.

Важливо в допомозі учням із розлучених сімей постійно удосконалювати стиль взаємовідносин учителів, класних керівників з дітьми і їх батьками. До таких дітей слід виявляти особливу чутливість, розуміння, доброзичливість, щирість. Аналізуючи досвід роботи класних керівників, необхідно визначити їм чіткі вимоги до стосунків з дітьми. Педагоги виявляють стриманість, не допускають окриків, особливо в присутності інших учнів, розмовляють з цими учнями наодинці. При цьому вони не підкреслюють здібності одних і неспіхи інших, не протиставляють одних учнів іншим, а відзначають навіть найменші успіхи цих дітей, підкреслюючи, що це є природнім результатом їх діяльності. Педагоги намагаються зберегти в розмові з цими учнями об'єктивність, виявляють до них довіру, запобігають обману, стимулюють відвертість, щирість.

Турбота про дитину, увага до неї не повинні перетворюватися на безтактне втручання вчителів у внутрішній світ дитини. Для цих дітей не стільки важливо виявити турботу, скільки знати, що про їх біди (проблеми) знають і готові їм допомогти. У підлітків із розлучених сімей завжди виникає надзвичайно підвищена чутливість до будь-яких суджень і оцінок. Вони гостро сприймають думку інших людей про себе, надзвичайно чутливі до відтінків ставлення дорослих. їм здається, що люди сприймають їх не зовсім повноцінними, «ущербними». Щоб підліток довірив свої тривоги вихователю, став шукати у нього поради, необхідно створити щирі й довірливі взаємовідносини. Враховуючи психологічний стан учня, його бажання і готовність поділитися своїми переживаннями, педагогу необхідно тактовно подолати бар'єр недовір'я до людей.

Удосконалення виховного потенціалу розлученої сім'ї може бути забезпечене за умови об'єднаних зусиль школи і сім'ї. Як не захоплюватися мудрістю батьків, коли чуєш від Юлі (2 клас), що у неї два тата і обидва вони дуже хороші. Її справжній тато з ними не живе, але відвідує її в школі, вона також ходить до нього в гості, грається з його сином. Мама завжди наставляє,

щоб вона поважала тата. Матері було нелегко регулювати стосунки дитини з батьком так, щоб у неї не було розчарування, щоб вона відчувала себе потрібною. Найголовніше ж, щоб дитина не страждала від роздвоєності почуттів, від того, що батько і мати «перетягують» її кожен на свій бік.

Наша дослідно-педагогічна робота показала, що диференціація роботи з дітьми із розлучених сімей дозволяє значно краще використати потенційні можливості в різних видах діяльності, нормалізувати стосунки в класному і сімейному колективах, подолати труднощі і в загальному підвищити результативність виховних дій.

РОЗДІЛ 3

ДОСЛІДЖЕННЯ СПЕЦИФІКИ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ НЕПОВНОЇ СІМ'Ї

3.1. Аналіз опитування й спостережень

На основі аналізу літератури з питань виникнення неповних сімей і здійснення ними своїх функцій нами був складено опитувальник.

Перше питання встановлювало стать досліджуваних.

Друге – вивчало їх вік. За законодавством України вік вступу до шлюбу складає 17 років і вище. Тому ми виділили такі вікові межі: від 17-20 років до 45 і більше.

Третє питання стосується кількості дітей в неповній сім'ї.

Четверте питання виявляє рівень матеріальної забезпеченості сім'ї.

П'яте питання встановлює причину появи окремої неповної сім'ї.

Нами було охоплено 20 неповних сімей. Переважно це були жінки з однією дитиною.

Жіночу стать відмітило 95 % опитуваних (19 батьків); чоловічу – 5% (один з батьків).

До вікової категорії 17-20 років належало 10 % опитуваних (2 сім'ї); до 21-25 років – 25 % (5 сімей); до 26-29 років – 30 % (6 сімей); до 30-34 років – 25 % (5 сімей); до 35-40 років – 5 % (1 сім'я); понад 40 років – 5 % (1 сім'я).

Таблиця 3.1.

Розподіл опитування за віком

17-20 років	21-25 років	26-29 років.	30-34 років	35-40 років	понад 40 років
10%	25%	30%	25%	5%	5%

Отже, ми бачимо, що переважна чисельність неповних сімей складається

з жінок (95 % проти 5 %). 30 % сімей – це батьки в віці 26-29 років. Тобто, це вже дорослі, професійно зорієнтовані люди, які закінчили навчання у закладах освіти і вже мають якусь роботу. З точки зору рівня досягнень – вони досягли певних соціальних статусів і ознак. Отже, одна дитина – це найбільша кількість дітей у неповних сім'ях за даними нашого опитування (вона складає 60 % від усіх піддослідних)

За кількістю дітей опитувані сім'ї розподілилися таким чином: наявність однієї дитини у 60% (12 сімей); двох – у 35 % (7 сімей) і трьох – у 5 % (1 сім'я). Понад трьох дітей у нашому опитуванні ні в якій сім'ї не було.

За рівнем матеріальної забезпеченості ми отримали такі дані: незабезпечені сім'ї склали 75 % (15 сімей); малозабезпечені – 15 % (3 сім'ї); до забезпечених віднесло себе 10 % (2 сім'ї).

Незабезпеченість характерна для 75 % і тільки 10 % враховують свою сім'ю матеріально забезпеченою.

Таблиця 3.2.

Рівні матеріальної забезпеченості

Незабезпечені сім'ї	Малозабезпечені сім'ї	Забезпечені сім'ї
75%	15%	10%

За причинами, що призвели до появи неповної сім'ї на першому місці є розлучення – 60 % (12 сімей); на другому – не оформлення шлюбних стосунків жінкою – 25 % (5 сімей); на третьому – втрата одного із батьків (10 %, тобто 2 сім'ї); на останньому місці (5 %, тобто 1 сім'я) внаслідок відрядження батька в інше місто сім'я залишилася неповною.

Таблиця 3.3.

Причини появи неповної сім'ї

Розлучення батьків	Не оформлення шлюбних стосунків жінкою	Втрата одного із батьків	Відрядження одного з
60%	25%	10%	5%

Отже, розлучення це найважливіша сучасна причина появи неповних сімей.

Після проведення опитування ми дійшли до висновків, що необхідно провести спостереження за відносинами, що існують у таких сім'ях. Завдяки йому ми встановили наявність порушень у взаємовідносинах між дітьми і батьками.

Дані спостережень ми узагальнили.

Найбільш поширеним джерелом психотравмування виявилась модель взаємовідносин із дітьми, яку б можна було назвати «короткозорою». Вона являє собою педагогічний різновид стимульного сімейного світопобачення. Характерна риса «короткозорого» уявлення батьків про характер дитини і про свої стосунки з нею, із якого вони і виходять, будуючи ці стосунки, - схильність враховувати тільки особливості тільки швидкоплинної ситуації. При стосунках, що будуються на «короткозорому» баченні, батьки враховують тільки безпосередні наслідки своїх вчинків стосовно дитини і не замислюються над більш віддаленими. Наші спостереження показують, що таке сприйняття зустрічається при різних порушеннях стосунків батьків з дітьми, однак особливо часто відзначається при гіперпротекції, що потурає гіперпротекції й емоційним відторгненням.

Необхідно підкреслити, що під «короткозорим» уявленням батьків щодо дитини і щодо взаємовідносин з ним розуміються ті психологічні особливості та «очевидні» психологічні істини, якими батьки реально користуються, будуючи свої стосунки з дитиною, а не ті, які він проголошує, наприклад, в груповій дискусії (ми спостерігали батька з солідним педагогічним званням та широкими знаннями, який, однак, у своїх повсякденних взаємовідносинах з власним сином керувався саме «короткозорою» моделлю).

З «короткозорою» моделлю пов'язаний цілий ряд негативних явищ в розвитку та прояві характерологічних порушень дітей. Розглянемо один з них – умовно названий «ефектом самопосилення порушення». Цей ефект виникає, якщо на протистояння неблагодійним проявам характеру дитини останній

відповідає посиленням цих проявів. Дитина, стикаючись з протистоянням своїм цікавостям, відповідає на них, наприклад, агресивним вибухом, і провокує членів сім'ї відступити. Дитина, стикаючись з недовір'ям щодо демонстрації ним ролі хворого йде на посилення демонстрації й досягає свого. Психічно нестійка дитина на спроби контролювати її поведінку відповідає повним виходом з-під контролю. У всіх випадках відмічається парадоксальне співвідношення: порушення характеру породжує спроби корегуючого впливу сім'ї, однак ці спроби призводять до протилежного результату - подальшому відхиленню в поведінці.

Сімейні стосунки між батьками в силу якихось причин стають порушеними (розлучення, смерть одного із батьків). Нерідко при цьому мати або (рідше) батько, самі того чітко не усвідомлюючи, бажають, щоб дитина, а пізніше підліток, став для них чимось більшим, щоб він задовольнив потреби (у взаємній виключній прихильності, іноді навіть еротичні), які в нормальній сім'ї задовольняються в психологічних відносинах подружжя. Мати нерідко відмовляється від реальних можливостей повторного одруження. З'являються прагнення віддати дитині (причому, як правило, протилежної статі) «всі почуття», «всю любов». В дитинстві стимулюється еротичне відношення до батьків – ревності, дитяча закоханість. Коли син або дочка досягають підліткового віку, у одного з батьків виникає страх (нерідко досить сильний) перед їх самостійністю. З'являється бажання стримувати їх за допомогою підлеглої або домінуючої гіперпротекції. Як правило, самі батьки не усвідомлюють свого прагнення до розширення батьківських почуттів і, як наслідок, до зміни ролі дитини. Вони проявляють його лише безпосередньо, наприклад, коли мати говорить про те, що їй ніхто не потрібен, крім сина, і протиставляє ідеалізовані відносини з сином відносинами з чоловіками, які їй не задовольняють.

Надання переваги дитячим якостям - усвідомлення ролі «маленької» дитини. В цьому випадку спостерігається прагнення ігнорувати дорослість дітей, стимулювання збереження у них таких дитячих якостей, як без посеред-

ність, наївність, ігровість. Для таких батьків дитина залишається «маленькою». Нерідко вони відкрито визнають, що маленькі діти їм взагалі подобаються більше, що з великими не так вже цікаво. Острах або небажання дорослішання дітей можуть бути пов'язані з особливостями біографії самих батьків (він мав молодшого брата чи сестру, на котрих перейшла любов його батьків, в зв'язку з чим своє дорослішання він сприймав, як трагедію).

Розглядаючи дитину як «ще маленького», батьки занижують рівень вимог до нього, утворюючи підлеглу гіперпротекцію, стимулюючи тим самим розвинення психічного інфантилізму.

Проекція на дитину власних небажаних якостей. Обумовлені порушення виховання - емоційне відторгнення, жорстоке обходження. Причиною такого виховання нерідко буває те, що в дитині батьки бачать ті риси характеру, які відчувають, але не бажають визнати у самих собі. Це може бути агресивність, схильність до лінощів, пристрасть до алкоголю, негативізм, нестриманість. Ведучи боротьбу з цими (реальними або уявними) якостями дитини, один з батьків (частіше батько) має з цього емоційну вигоду для себе. Він при цьому нерідко нав'язує дитині роль «хулігана», «психа», «дурепи» тощо. Боротьба з небажаними істинними або уявними якостями дитини допомагає батькові вірити, що у нього самого цих якостей немає. Такі батьки багато і охоче говорять про свою непримириму та постійну боротьбу з негативними якостями та слабостями дитини, про покарання, що вони застосовують. В той же час в їх промовах відчувається впевненість, що це не допоможе, тому що дитина «за натурою» така. Нерідкими бувають інквізиторські інтонації при розмові про дитину з характерним прагненням в будь-якому вчинкові виявити «істинну», тобто погану причину.

Формування сімейних взаємовідносин відбувається успішно, якщо кожний член сім'ї здатен вплинути на інших, на їх думки щодо самих різних питань. Особливо сильним є вплив батька на дитину; його наявність – важлива передумова здійснення соціального контролю з боку сім'ї.

В практиці спостерігаються наступні впливи батьків на дитину.

Виховуюча невпевненість батьків. Обумовлене порушення виховання – занижений рівень вимог до дитини. В такому разі відбувається перерозподіл влади в сім'ї між батьками та дитиною на користь останнього. Батько «йде на поводу» дитини, поступається навіть в тих питаннях, в яких поступатися, на його думку, ні в якому разі не можна. Це відбувається тому, що дитина взмозі знайти до свого батька підхід, відчуває його «слабке місце» і виборює для себе положення «мінімум вимог – максимум прав». Типова комбінація в такій сім'ї – впевнена в собі дитина, що сміливо висуває вимоги, та невпевний батько, що звинувачує себе у всіх невдачах з дитиною.

В одних випадках «слабке місце» обумовлене психоастенічними рисами батька; в інших - окрему роль у формуванні цієї особливості могли відіграти його відношення з власними батьками.

В деяких умовах діти, яких виховували вимогливі, егоцентричні батьки, стаючи дорослими, бачать у своїх власних дітях ту саму вимогливість та егоцентричність, відчувають у відношенні до них те ж почуття «невідплатного божника», яке відчували раніш у відношенні до своїх батьків. Характерна риса в їх висказуваннях – визнання ними великої кількості помилок, скоєних у вихованні. Вони бояться впертості, протистояння своїх дітей і знаходять чимало приводів поступатися перед ними.

Фобія втрати дитини. «Слабке місце» – невпевненість, страх помилитися, завищене уявлення про тендітність дитини, її хворобливість, беззахисність тощо.

Іноді джерелом таких переживань батьків виступає історія появи дитини на світ – її довго чекали, звернення до лікарів були безрезультатними, дитина народилася хилою та хворобливою. Завдяки великим зусиллям вдалося її виходити тощо.

Іноді відношення батьків до дитини формувалось під впливом страху її загубити, тому що вона тяжко хворіла, особливо якщо хвороба її була довгою. Цей страх змушує одних батьків прислуховуватися до будь-якого побажання дитини та намагатися задовольнити її (підлегла гіперпротекція); у інших – по-

дрібному опікати її (домінуюча гіперпротекція).

В типових виказуваннях батьків в ході сімейної психотерапії відображене їхнє іпохондричне побоювання за дитину. Вони знаходять у нього велику кількість хворобливих проявів; вони живляться згадками про минулі, навіть віддалені в часі переживання щодо здоров'я дитини.

3.2. Рекомендації з адаптації дитини до нових умов життя

Сім'я - це група людей, сполучених узами спорідненості (по браку, крові і т.п.), виконуюча соціальні функції: продовження людського роду, виховання дітей, організація побуту, вільного часу, забезпечення педагогічного комфорту в сім'ї.

При не виконанні однієї з функцій сім'ї порушується педагогічний комфорт, і члени сім'ї втрачають хороші відносини, сім'я вже не сприймається як єдине ціле, вона поступово крушиться, несучи за собою важкі наслідки.

Існує різноманітна кількість типів сімей. Якщо узяти за великим рахунком - благополучні і неблагополучні до яких можна віднести: багатодітні малозабезпечені сім'ї, бездітні сім'ї, сім'ї з девіантною поведінкою, сім'ї з неповнолітніми батьками, сім'ї, які розлучаються, сім'ї з важковиховуваними дітьми...

Сучасна статистика свідчить про велику кількість розлучень. Часто жертвами розлучення стають діти, які виявляються перед проблемою вибору: продовжувати жити з матір'ю або з новою сім'єю батька.

У будь-якому випадку дитина опиняється в нових життєвих умовах, що приводить до соціально-педагогічних проблем.

Поведінка таких дітей часто міняється. Одні стають замкнутими і нелюдимими, інші – войовничо-агресивними, треті – дратівливими, міняється самооцінка дітей. Все це відображається і на їх успішності в школі, на взаємостосунках з вчителями і однолітками, що ще більше усугубляє

педагогічний дискомфорт дітей.

У такому разі важливо допомогти йому адаптуватися до нових життєвих умов допомогти прийняти неминучість цих нових умов і навчитися жити в них.

Саме тому основною задачею нашої програми є адаптація дитини до нових умов життя. Адаптація – пристосування організму до умов навколишнього середовища.

Відомо, що одним з значущіших і масових майданчиків для соціально-педагогічної роботи є школа. Достатньо часто класоводи або вчителі-наочники не в змозі допомогти дітям і батькам неблагополучних сімей у зв'язку з професійною невідповідністю. Тому для даного виду роботи слід підключати кваліфікованих соціальних педагогів і психологів.

Соціальні працівники не в силах викоренити проблему розлучень, але допомогти адаптуватися батькам і особливо дитині в змозі.

При дотриманні всіх параметрів даної моделі можна вийти на бажаний результат: допомогти дитині адаптуватися до нових умов життя (підготувати дитину до нових умов, навчити його правильно поступати в даній ситуації, виробити стійку модель поведінки, сформувані довір'я дитини до соціального педагога, зменшити емоційну напругу дитини, позбавити дитину від стресу, допомогти батькам облаштувати правильно мікроклімат в неповній сім'ї, допомогти батькам у вихованні дітей).

Робота з педагогічним колективом.

Для вивчення соціального полягання класу необхідно пропрацювати з документацією (класний журнал) де є дані про дитину і сімейний стан сім'ї.

Для того, щоб вивчити поведінку дитини в колективі необхідно організувати нагляди за ним в процесі навчання і на змінах. Слід поговорити з класоводом, які зміни помітила вона в його поведінці, у зв'язку з новими життєвими обставинами.

Необхідно з'ясувати які методи виховної роботи використовувала вчителька, зіткнувшись з даною проблемою і розробити сумісний план дій на нього, періодично піддаючи його ефективність, контролю і корекції.

Робота з медичним персоналом.

Ця робота полягає в тому, що соціальний педагог повинен взяти погляди здоров'я дитини і спланувати свою роботу так, щоб врахувати вплив хвороби (якщо така є) на загальне благополуччя дитини; спрогнозувати, вплив психологічної травми на прогресивність хвороби, і цей вплив звести до мінімуму.

Робота з дитиною.

У ході індивідуальної бесіди необхідно з'ясувати педагогічне погляди дитини, його відношення до розлучення батьків, визначити які причини з погляду дитини привели до розлучення, з'ясувати хто з родичів підтримує дитину в даній ситуації, як дитина має намір будувати свої відносини з батьками надалі у зв'язку з новою обстановкою. Опорні питання:

Як змінилося твоє життя після розлучення?

У чому, по-твоєму, причина в розлученні?

Чи змінилися відношення тата і мами до тебе? Яким чином?

Чи змінилося твоє відношення до батьків? Як?

З ким з близьких родичів ти зміг би поділитися секретом? і т.д. При діагностиці педагогічного погляди дитини слід використовувати тести на з'ясування тривожності дитини (Тест тривожності), на з'ясування взаємовідношення з батьками і рідними (Тест малюнок сім'ї), тести на з'ясування взаємовідношення в сім'ї, колективі, і з'ясування авторитарної особи (Тест фільтр Рене Шахраюючи), тести на виявлення тривожності дитини (Тест ДДЧ). Ці тести і бесіди дадуть повну картину його педагогічного погляди і дадуть можливість розпланувати роботу надалі.

Наступним етапом в роботі з дитиною є вироблення моделі поведінки дитини в ситуації, що склалася. Ця модель базуватиметься на знаннях взаємовідношення розведених батьків і взаємовідношення дитини з батьком покинув сім'ю, а також причинах розлучення. Але у будь-якому випадку роботу слід почати з переконання дитини в тому, що розлучення було неминуче, з припущення що могло б бути, якби батьки не розлучилися. Необхідно

допомогти дитині прийняти і зрозуміти обидві сторони і встановити з ними відповідні відносини. Необхідно усунути в поведінці дитини звинувачення або образу про те, що трапилося в чим-небудь сторону з батьків.

Закріпити і скоректувати поведінку дитини можна, використовуючи аналіз життєвих ситуацій. Життєві ситуації повинні бути підібрані так, щоб вони максимально були приближені до існуючих умов і відображали реальність.

Педагогічні тренінги слід проводити з батьками, щоб встановити довірчі відносини між всіма членами колишньої сім'ї, відновити хороші взаємостосунки між тими, що були подружжям, «виплеснути» назовні ті емоції

які «засиділися» всередині, дати можливість дитині плавно звикнути до нових умов життя, виробити самостійність і відповідальність власної поведінки. Розробки окремих вправ і ігор можна знайти в роботах Н. Козлова «Кращі педагогічні ігри і вправи», Г. Сартана «Тренінг самостійності», а також додаткову інформацію – Гельмут Фігдор «Діти розведених батьків між травмою і надією».

Робота з батьками.

У ході індивідуальної бесіди з одним з батьків слід з'ясувати їх відношення до процесу, що відбувається, відношення до колишнього чоловіка, дитині, з'ясувати причини розлучення, на скільки вплинуло розлучення на дитину, яким чином вони здійснюють виховання, як піднесли дитині розлучення, як бачать розвиток даної ситуації надалі, з'ясувати взаємостосунки з родичами.

У ході спільної роботи батьків з дитиною необхідно роз'яснити батькам, що діяти слід на користь дитини, а дитині – батьки прагнуть зробити все можливе для того, щоб надати увагу йому. Необхідно з'ясувати бажання дитини виходячи з даної ситуації тобто на скільки часто дитина хотіла б проводити час з батьками або з батьком, що покинув сім'ю, чи зможе він розпланувати свій день так, щоб встигати робити все: і домашнє завдання, і відвідувати кухлі, і

бачити бракуючого члена сім'ї. А потім зіставити його бажання з можливостями батьків.

Найголовнішими рекомендаціями, які слід дати батькам – мінімізувати можливість травми для дитини і максимально діяти в його інтересах. При зустрічі з дитиною не балувати його і не «перетягувати» не коштує сторони тобто прояв поважного відношення обох сторін до протилежної, не дивлячись на всі нелади між ними.

Рекомендації по подальшому вихованню дитини зіставляються з консультуванням батьків з даного питання.

Робота з членами сім'ї і родичами дитини.

У ході індивідуальної бесіди слід з'ясувати відношення батьків обох сторін до зятя, невістці до, під час одруження і в період розлучення. З'ясувати відношення до внуків. Цей етап допоможе знайти союзників в роботі по адаптації.

Більш поглиблені знання про відносини родичів з внуком дає наступний етап. В ході якого, з'ясовується на скільки внуки довіряли, любили своїх бабусь і дідусів, як часто гостили, з ким частіше спілкувалися, що розказували, чи були проблеми у вихованні і т.д. Ця бесіда також дасть можливість визначити авторитету у дитини серед родичів.

Вироблення плану спільної діяльності по адаптації дитини припускає розробку реальної сумісної дії на дитину, наданні допомоги батькам у вихованні, а для цього необхідно слідувати єдиним принципам, щоб не бентежити дитини.

Всі види робіт, здійснюються паралельно.

ВИСНОВКИ

Теоретична частина дослідження присвячена вивченню неповної сім'ї як суб'єкта та об'єкта соціально-педагогічної роботи. Нами розглянути поняття «сім'я», «неповна сім'я».

Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить, що неповна сім'я є об'єктом і суб'єктом соціально-педагогічної роботи, суб'єктом вона стає за умови наявності бажання розв'язати свої проблеми; неповна сім'я, як і окремі особистості, включена в соціалізацію; суб'єктивність неповній сім'ї виявляється у взаємодії з соціальним педагогом.

Також у теоретичній частині нашого дослідження увага була приділена діяльності соціального педагога з формування поведінки дитини в повних і неповних сім'ях. Була розглянута сучасна система соціально-педагогічної допомоги.

Сучасна система соціально-педагогічної допомоги дітям ґрунтується на створенні безкоштовних державних консультативних центрів на базі дитячих садів, шкіл, а також комерційних педагогічних установ різного профілю. До дійсного часу практично у всіх містах України вже мається мережа соціально-педагогічних служб, у яких працюють фахівці різних профілів (психологи, логопеди дефектологи, соціальні педагоги), однак ситуація в школах продовжує погіршуватися.

У другій частині нашої роботи було встановлено, що процес розвитку і формування особистості дитини залежить від багатьох природних факторів та умов соціального середовища і виховання. Для дітей таким соціальним і виховним середовищем є сім'я, колектив класу, школи, позашкільних установ, різні організації, об'єднання, у які він входить. Кожний колектив, як складова частина суспільства, має свої особливості виховання, та тільки у взаємодоповнюваності і єдності вони можуть забезпечити цілеспрямований виховний вплив на дитину.

Наша дослідно-педагогічна робота показала, що диференціація роботи з дітьми із розлучених сімей дозволяє значно краще використати потенційні можливості в різних видах діяльності, нормалізувати стосунки в класному і сімейному колективах, подолати труднощі і в загальному підвищити результативність виховних дій.

Аналіз роботи досвідчених педагогів шкіл і центрів соціальних служб для молоді показав, що успіх сімейного виховання значною мірою залежить від рівня педагогічної культури і педагогічної освіти батьків.

Практична частина присвячена дослідженню специфіки соціально-педагогічної підтримки неповної сім'ї.

На основі аналізу літератури з питань виникнення неповних сімей і здійснення ними своїх функцій нами був складено опитувальник. Після проведення опитування ми дійшли до висновків, що необхідно провести спостереження за відносинами, що існують у таких сім'ях. Завдяки йому ми встановили наявність порушень у взаємовідносинах між дітьми і батьками. Дані спостережень ми узагальнили.

В результаті проведення опитування та спостереження за досліджуваними сім'ями нами були складені рекомендації з адаптації дитини до нових умов життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андреевкова Н. В. Проблема социализации личности. *Социальные исследования*. Москва, 1970. Вып. 3. С.44.
2. Андрущенко В. П. Філософія соціальної роботи в Україні на рубежі століть. *Соціальна робота в Україні: теорія і практика*. 2002. № 1. С.41-44.
3. Ароне К. Развод: крах или новая жизнь? Москва : МИРТ, 1995. 448 с.
4. Артюнян М., Земнов М. Легко быть родителями? Москва : МП «Велес», 1991. 191 с.
5. Белоусова З. И., Бойко В. Э., Приходько Н. И. Семья - Школа - Конфликт. Запорожье : ЗГУ, 1993. 140 с.
6. Белоусова З. И., Коваль В. В. Осторожно: Семейный конфликт. Запорожье : ЗГУ, 1993. 114 с.
7. Бердяев В. А. Судьба человека в современном мире. *Новый мир*. 1990. № 1. С. 210.
8. Бех В. П. Цілісність соціальної роботи: методологічні, теоретичні та праксеологічні аспекти. *Соціальна робота в Україні: теорія і практика*. 2002. № 1. С.25-40.
9. Божович Л. И. Личность и её формирование в детском возрасте. Москва : Просвещение, 1988. 226 с.
10. Булгаков А. Разговор с амазонками. *Семья и школа*. 1990. № 7. С.3-5.
11. Волков А. Г. Семья – объект демографии. Москва :Мысль,1986. 271 с.
12. Вчителі – батьки – вихователі / за ред. В. Г. Постоного. Київ : Наукова думка, 1990. 207 с.
13. Гольцова Н. В. Педагогическая социология : учебное пособие для вузов. Москва : Академический Проект, 2006. 224 с
14. Гордин Л. Ю. Воспитание и социализация. *Советский педагог*. 1991. № 2. С. 40.
15. Добсон Д. Ч. Не бойтесь быть строгим. Москва : Знание, 1996. 334 с.

16. Дружинин В. Н. Психология семьи. Москва : КСП, 1996. 160 с.
17. Елагін В. П. Соціальна захищеність населення у період трансформаційних змін. *Державне управління та місцеве самоврядування* : зб. наук. пр. Харків : ХФ УАДУ, 2001. Вип. 1. С.11-14.
18. Жадан І. В. Проблеми громадянської освіти в Україні. *Психолого-педагогічна наука і суспільна ідеологія* : матеріали методичного семінару. Київ : Гнозис, 1998. С.88-96.
19. Запорожец А. В. Основы дошкольной педагогики. Москва : Педагогика, 1980. 271 с.
20. Зверева О. Я., Ганичева А. Н. Семейная педагогика и домашнее воспитание : учебное пособие для студ. средних педагогических учебн. заведений. Москва : Академия, 1999. 160 с.
21. Иванова Л. М. Судьба молодой семьи. Москва : Знание, 1989. 190 с.
22. Кантеров П. Ф. Общий ход развития русской педагогики и её главные периоды. *Педагогика*. 1992. № 3-4. С. 73.
23. Капська А. Й. Соціальна робота: деякі аспекти роботи з дітьми і молоддю. Київ : УДУССМ, 2001. 220 с.
24. Капська А. Й., Безпалько О. В., Вайнола Р. Х. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи (модульний курс дистанційного навчання). Київ : ДЦССМ, 2002. 164 с.
25. Коваленко Л. А. Диалоги с сыном. Москва : Педагогика, 1991. 204 с.
26. Коваль Л. Г., Зверева И. Д., Хлебик С. Р. Социальная педагогика / Социальная работа : учебное пособие. Киев : ИЗМН, 1997. 392 с.
27. Ковальчук Л., Костів В., Максимович О. Вплив структурної неповноти сім'ї на розвиток і поведінку особи. *Родинні взаємини і проблеми виховання дітей*. Івано-Франківськ, 1995. С.11-14.
28. Кон И. С. НТР и проблемы социализации молодежи. Москва, 1987. 45 с.
29. Кон И. С. Психология старшеклассника : пособие для учителей. Москва, 1987. 170 с.
30. Кон И. С. Ребенок и общество: Историко-этнографическая перспектива.

- Москва : Наука, 1988. 224 с.
31. Кон И. С. Социализация. *Философский энциклопедический словарь*. Москва, 1983. 629 с.
32. Краткий словарь по социологии / под ред. Д. М. Гвишиани, Н. И. Лапина. Москва : Наука, 1988. 419 с.
33. Косянчук С, Сидоров В. Вступ до курсу «Соціальна робота». Донецьк; Херсон, 1997. 47 с.
34. Кремень В. Г. Психолого-педагогічна наука в ідеологічній проекції. *Психолого-педагогічна наука і суспільна ідеологія* : матеріали методологічного семінару. Київ : Гнозис, 1998. С.3-6.
35. Лесгафт П. Ф. Семейное воспитание ребенка и его значение. Москва : Педагогика, 1991. 176 с.
36. Лиханов Л. А. Драматическая педагогика. Москва : Педагогика, 1990. 477 с.
37. Лозова В. І., Троцко Г. В. Теоретичні основи виховання і навчання. Харків : Основа, 2002. 352 с.
38. Максимова Н. Ю. Психологічна профілактика схильності до алкоголю та наркотиків і психокорекційна робота з підлітками групи ризику. *Практична психологія та соціальна роботи*. 2000. № 2. С.2-4.
39. Максимович О., Постовий В. Особливості виховання дітей із розлучених сімей : навчально-методичний посібник. Київ: ДЦССМ, 2004. 140 с.
40. Мигович І. Становлення соціальної роботи як науки в Україні. *Соціальна політика і соціальна робота*. 1998. № 1-2. С.70-71.
41. Мудрик А. В. Социальная педагогика : учеб. для студ. пед. вузов. Москва : Изд. Центр «Академия», 2003. 200 с.
42. Навайтис Г. Семья в психологической консультации. Москва : Московский психолого-социальный институт, 1999. 224 с.
43. Настольная книга родителей : сборник / сост. В. З. Солоухин. Минск : Вышэйш. шк., 1991. 301 с.
44. Никитина Л. А. Исповедь. Москва : Знание, 1991. 190 с.
45. Парыгин В. Д. Социальная психология как наука. Ленинград : Наука, 1967.

- 124 с.
46. Пейн М. Сучасна теорія соціальної роботи. Київ : Наукова думка, 2000. 438 с.
47. Підготовка молоді до сімейного життя / за ред. З. Г. Зайцевої. Київ : УДЦИМ, 1999. 56 с.
48. Повалій Л. В. Виховання дітей у сім'ях різного типу : метод. реком. Київ : Науковий світ, 2009. 47 с.
49. Постовий В. Г. Тенденції і пріоритети виховання дітей в сучасній сім'ї : монографія. Київ : Інститут проблем виховання АПН України, 2006. 190 с.
50. Приходько М. І. Словник - довідник менеджера освіти, соціальних педагогів. Запоріжжя : Поліграф, 1999. 132 с.
51. Ручка А. О. Соціалізація. *Соціальне управління* : довідник. Київ, 1986. С.81-88.
52. Седельников С. С. Феноменология развода и эволюция поведения после развода. *Философская и социологическая мысль*. 1990. № 11. С.81-88.
53. Семейное воспитание: Краткий словарь / сост.: И. В. Гребеньков, Л. В. Ковинько. Москва : Политиздат, 1990. 319 с.
54. Солодовников Б. В. Дети развода. *Социологические исследования*. 1988. № 4. С. 58-62.
55. Социальные работники за безопасность в семье : учебное пособие / под ред. М. И. Либоракиной. Москва : ЗАО «Редакционно-изд. комплекс Русанова», 1999. 144 с.
56. Соціальна педагогіка : навчальний посібник / за ред. А. И. Капської. Київ : Наукова думка, 2000. 264 с.
57. Смирнова Е. О. Структура и динамика родительского отношения. *Вопросы психологии*. 2000. № 3. С.67-71.
58. Стуколова М. Семейные конфликты и их особенности. *Вопросы психологии*. 2000. № 4. С.24-29.
59. Фромм А. Азбука для родителей. Ленинград : Лениздат, 1991. 319 с.
60. Холман А. М.. Методы оценки семьи. Инструментарий для понимания и

интервенций. Запорожье, 2000. 104 с.

61. Хямляйнен Ю. Воспитание родителей. Москва : Просвещение, 1993. 112 с.
62. Шеляг Т. В. Современная семья и социальная работа. Москва : Социально-психологический институт, 1999. 242 с.
63. Шубинский В. С. Человек как цель воспитания. *Педагогика*. 1992. № 3. С. 37.
64. Эйдэмиллер Э. Г., Юстицкий В. В. Психология семьи. Санкт-Петербург, 1999. 656 с.